

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdullayeva Nuranə Əzim qızı

“Neft strategiyası və xarici investisiyaların milli inkişaf strategiyasında rolu”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq Maliyyə və Valyuta Kredit Münasibətləri”

Elmi rəhbər: i.e.d., prof. Həsənov Rasim Tapdıq oğlu
Magistr proqram rəhbəri: i.ü.f.d Nəcəfova Kəmalə Akif qızı
Kafedra müdiri: i.e.d., prof.Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKİ – 2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN NƏZƏRİ-METADOLOJİ ƏSASLARI.....	6
1.1. İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti və onun ölkənin iqtisadi inkişafında rolu	6
1.2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya fəaliyyətinin təzidlənməsi mexanizmi və investisiya siyasətinin formalaşması xüsusiyyətləri.....	14
1.3. Xarici investisiya qoyuluşunun nəzəri metodoloji əsasları	24
FƏSİL 2. NEFT AMİLİNİN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	31
2.1. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və neft sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi	31
2.2. Neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi zəruriliyi və istiqamətləri	38
FƏSİL 3. İQTİSADİYYATIN PERSPEKTİV İNKİŞAFINDA NEFT STRATEGİYASININ ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	55
3.1. Ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf istiqamətləri	55
3.2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsinin Milli inkişaf strategiyasına təsiri	60
NƏTİCƏ	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI.....	79
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Neft sivilizasiyasının dirçəlməsindən bu günə kimi neft-qaz ehtiyatları dünya strateji idarəetməsində əsas dominant hərbi və diplomatik güc, siyasi-iqtisadi siyasətinin yaradılması mərkəzi, milli gücün vacib amili hesab olunmaqdadır. Neft və qaz hal-hazırda ehtiyac duyulan istehsal, iqtisadi-maliyyə ehtiyatı olması ilə birlikdə sənaye imkanının mühüm energetik hissəsidir.

Azərbaycanda neft-qaz qurğularının istifadəsi çox qədim tarixə malikdir. Ölkəmizin nefti inkişaf dövrünün bütün səviyyələrində Sovet iqtisadiyyatının energetik qüvvəsi tərəfindən seçilmişdir və bu ittifağı qaldırmaq üçün öz üstünlüyünü istifadə etmişdir.

Respublikamızın milli neft siyasətinin meydana gəlməsində ümummilli liderimiz olan Heydər Əliyevin idarəetmə strategiyası əsas təməl hesab olunur. “Əsrin müqaviləsi”ndən başlayan milli neft siyasəti xeyli müxtəlif ümumdünya neft müqavilələrinin imzalanması ilə respublikaya qüdrətli investisiya axınının cəlb olunmasını, neft-qaz ixrac boru xəttinin tikintisini, yeni yanacaq-enerji fəaliyyətlərinin təməlinin qoyulmasını, sosial-iqtisadi tərəqqiyə əlavə həvəslər verən milli neft fondunun meydana gəlməsini təmin etmişdir. Hal hazırda sözügedən təbii sərvətlərdən daha əlverişli şəkildə yararlanma ümumi milli tərəqqi siyasətinin ən vacib istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Neft-qaz sənaye sahəsində mövcud olan şəraitin ölkəmizin iqtisadiyyatına, onun inkişafında əsaslı rolu mövcuddur. Azərbaycanın neft siyasətinin reallaşdırılmasında əldə edilən qazanların respublikamızın ümumi iqtisadi tərəqqisinə istiqamətlənməsi niyyəti ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu maliyyə ehtiyatlarının günbəgün çoxaldılması davam edir. Azərbaycanın müasir neft siyasətinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması yaxın zamanlarda respublikamızı beynəlxalq sferada iri neft ixracatçıları sırasına daxil olmağa şərait yaradacaq.

Bugün ölkə büdcəsinin 55-60%-ni neft sahəsinin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş maliyyə axınları təmin edir. Bu səbəblə hazırkı real vəziyyətdə milli neft

strategiyasının Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisində həlledici rolunun olmasını elmi cəhətdən tədqiq edib, bu sahədə müəyyən yeniliklərin işlənməsi vacib aktual səciyyə daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizin neft-qaz siyasətinin ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə təsirinin elmi əsaslı təklif və gələcəkdə sübuta yetirilməsinin yollarını müəyyən etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr təyin olunmuşdur:

- Azərbaycanda neft hasilatının inkişaf dinamikası və tarixini təhlil etmək;
- Xarici investisiyaların neft sənayesinə araşdırılması;
- Respublikamızın beynəlxalq neft müqavilələrinin və milli iqtisadiyyata vacibliyi əhəmiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycanın neft maraqlarının dinamikasını araşdırmaq;
- Respublikanın sosial-iqtisadi artımının mövcud səviyyəsində neft yatağının rolunun qiymətləndirilməsi;
- Neft sektorunun inkişafının təsirini araşdırmaq üçün ölkənin sənayesindəki dəyişikliklər;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında irəliləyişin perspektivlərini təhlil etmək;
- Neft sənayesində neft maraqlarının rolunu müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyekt Azərbaycanın neft strategiyası, neft sahəsində bağlanmış müqavilələr və Dövlət Neft Fondudur.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycanın sosial-iqtisadi yüksəlişində elmi-tədqiqat istiqamətində müasir neft siyasətinin rolunu təhlil etməkdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Respublikamızın və xarici alimlərin əsərləri mövcud ideoloji nəzəriyyələri təşkil edir. Bununla yanaşı, baxdığımız işlərin nəzəri əsasları daxili və xarici iqtisadçıların neft və qaz maraqlarının nəzarəti ilə bağlı elmi məqalələr, bu sahədə neft ixrac edən ölkələrin təcrübələri, biz baxdığımız mövzuda Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin fikirləri və digərləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ən müasir tədqiqat və yanaşma üsullarından istifadə edərək, milli iqtisadiyyatda neft amili, neftdən istifadənin dövlət mexanizminin yaradılması və neft sənayesinin inkişafı izah edilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Tədqiqat işində ölkənin neft siyasətinin amilləri və xüsusiyyətləri araşdırılmışdır;
- Respublikamızın neft siyasəti geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir və nailiyyətləri sistemli şəkildə şərh edilmişdir;
- neft maraqlarından istifadənin müvafiq üsulları, neft sənayesinin inkişafı, ixrac imkanları və s. problemlər ətraflı şəkildə işlənmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını əsasında dövlətin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, dövlət orqanlarının məlumatları, Dövlət Neft Fondunun rəsmi neft məlumatları, ARDNŞ-nin rəsmi elektron məlumat bazaları, eləcə də bir çox elmi jurnallar təşkil edir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı əsasında yazılmışdır.

FƏSİL 1. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN NƏZƏRİ-METADOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti və onun ölkənin iqtisadi inkişafında rolu

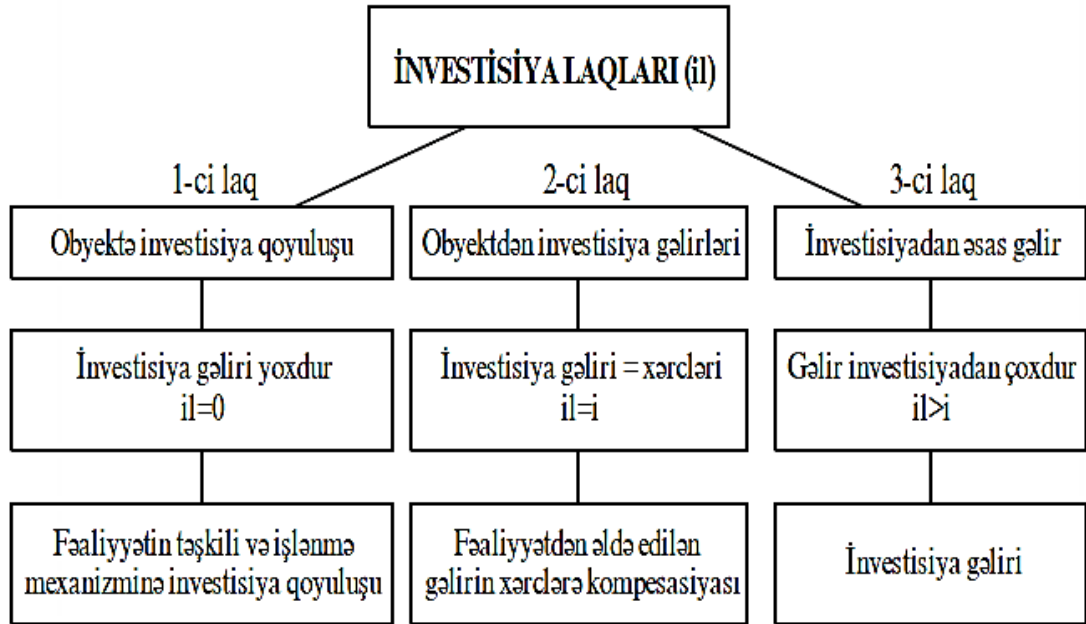
İnvestisiya – gəlir (mənfəət) və ya sosial-iqtisadi fayda götürmək məqsədilə sahibkarlığa, infrastruktur təminatına və başqa fəaliyyət istiqamətlərinin obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaiti, həmçinin maddi və bilik sərvətləridir. Belə materiallar və resurslar pul, məqsədə yönəldilmiş qiymətli kağızlar, kreditlər, səhmlər və qiymətli kağızlar, qiymətli kağızlar və daşınmaz əmlak aktivlərindən, eləcə də sənədləşdirilmiş elmi-eksperimental və digər intellektual ehtiyatlardan ibarətdir. Ölkənin daxili və xarici obyektlərə yerləşdirilməsi sərmayə kapitalı kimi dövlətlərin iqtisadi iqtisadiyyatının davamlı inkişafında mühüm amildir və dünya iqtisadiyyatının formalaşması və genişləndirilməsi üçün əsas vasitəçilərdən biridir (Osman Nuri Aras, Elçin Süleyman, 2010).

İnvestisiya fəaliyyəti investor tərəfindən həyata keçirilir. Investor - (ingiliscə - custodian) investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün təşkilatçı, təchizatçı və maliyyə təşkilatçısıdır. Investor rolunda dövlət daxili və xarici hüquqi və fiziki şəxslər və ya bir qrupları ola bilər. Hər bir investorun məqsədi əlavə investisiya gəliri əldə etməkdir, bu fəaliyyətə başlamazdan əvvəl investisiya obyektinin, təhlükəsizlik, infrastruktur və maliyyə xərcləri haqqında ətraflı məlumat əldə edir və başlanğıcda (təxmin edilən) gəlirləri müəyyənləşdirir.

İnvestisiya prosesində digər iştirakçılar, o cümlədən işğalçı, iş təcrübəsi olanlar, investisiya fəaliyyətinin istifadəçiləri, habelə mal göndərənlər, xarici hüquqi şəxslər (banklar, sığorta və vasitə qurumları, investisiya fondları) fəaliyyət göstərir. İnvestisiya layihəsini reallaşdırmaq üçün sərmayəçilər tərəfindən səlahiyyətli investorlar və həmçinin hər hansı bir real şəxs də hüquqi şəxs ola bilər. Müştəri investor deyilsə, müqavilədə və müqavilədə nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilmiş müddətdə sərəncam vermək, istifadə etmək və sifariş vermək

hüququna malikdir. İnvestisiya fəaliyyəti bir neçə mərhələdə həyata keçirilir və bunlar *laq* adlanır.

Şəkil 1: İnvestisiya laqlarının mərhələləri

Mənbə: Osman Nuri Aras, Elçin Süleyman, 2010

ilk laq - investisiya proseslərinin təşkili, təchiz edilməsi, işçi cəmiyyətinin yaradılması və s. investor tərəfindən investisiya qoyulacaq. Bu halda investisiya fəaliyyətindən heç bir gəlir yoxdur.

orta laq - fəaliyyət nəticəsində investisiya gəlirləri əldə edilir, lakin bu gəlirlər istehlak xərclərinə bərabərdir.

son laq - investisiya gəlir əldə edilir. İnvestisiya fəaliyyəti gəlir gətirmək üçün investisiya ilə başlayan bütün fəaliyyətlərin fəaliyyətləridir. Bu fəaliyyət zamanı aşağıdakı prinsiplər nəzərdə tutulur:

- legitimlik - fəaliyyətin hüquqi olması;
- fəaliyyət könüllü olduğundan, hər bir dövlət daxili və xarici hüquqi və real şəxs investoru kimi iştirak edə bilər;

bərabər hüquqluluq - fəaliyyət növündən və məqsədlərindən asılı olmayaraq bütün investisiya subyektlərinin hüquqları eynidir.

investisiyanın qorunması - investorun dövlət və müvafiq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş qanun və dövlət zəmanətləri ilə effektivliyinin qorunması.

İnvestisiya fəaliyyətində universal hüquq şərtlərindən istifadə olunur, o cümlədən:

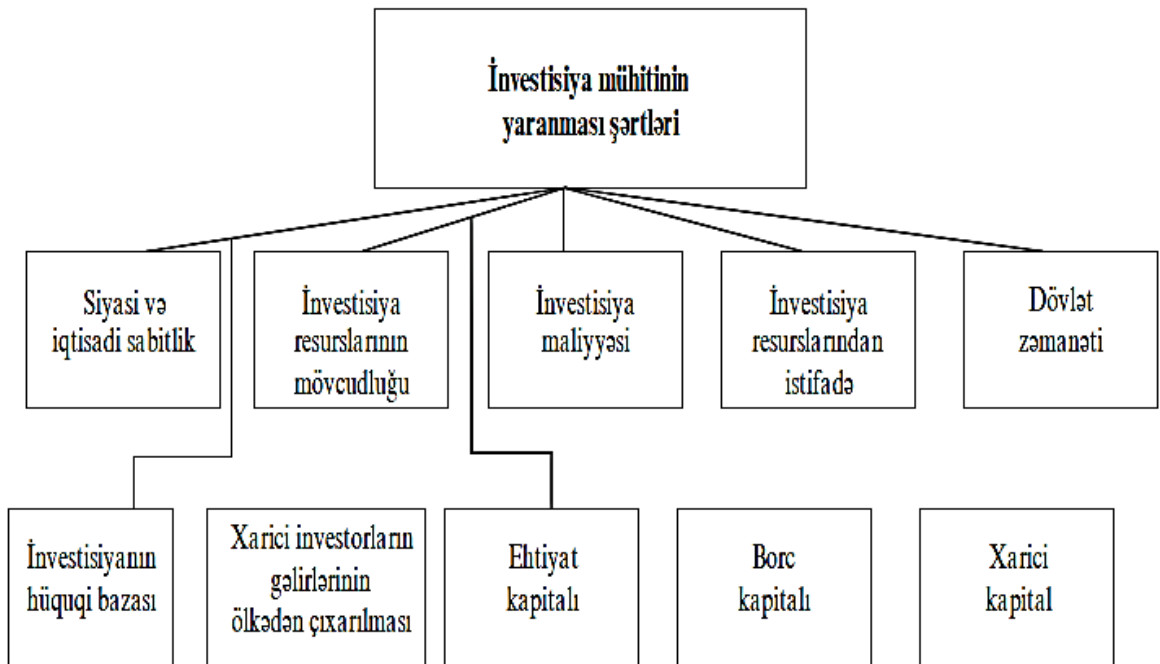
Annuitet - investisiya fəaliyyətindən gəlir əldə etmək. Seliq - davamlı investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan real və hüquqi şəxsdir.

Vençur investisiyaları - aşağı riskli investisiya fəaliyyəti.

Vençur kapitalı – vençur investisiya üçün kapital.

Ölkədə investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün investisiya mühiti yaradılmalıdır. Bir investisiyanı təşviq etmək üçün lazım olan investisiya ehtiyatı və ehtiyat tədbirləri aşağıda göstərilmişdir (Kamaev VD, 2002):

Şəkil 2: İnvestisiya mühiti

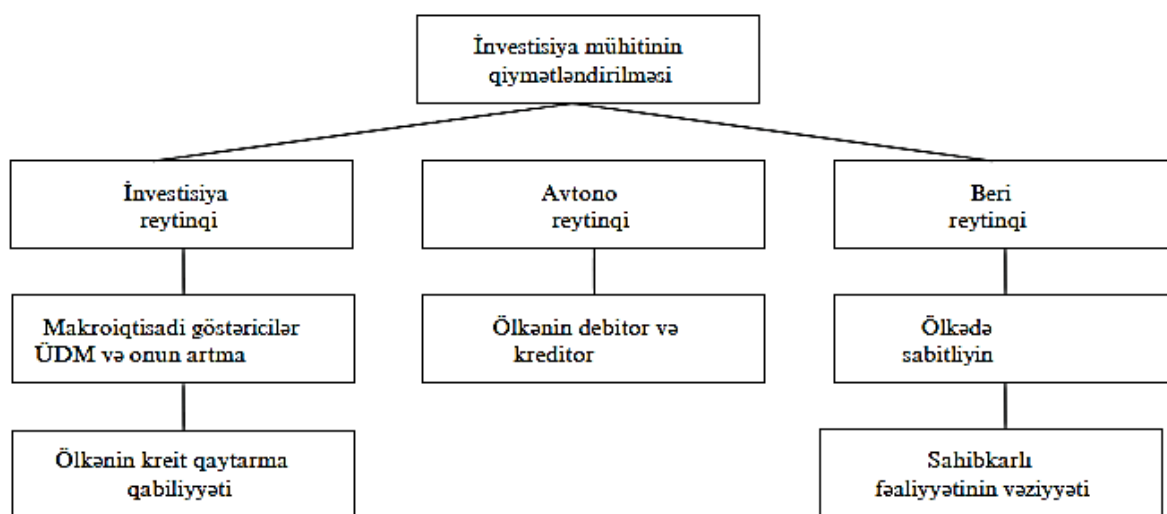

Mənbə: Osman Nuri Aras, Elçin Süleyman, 2010

- ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyin olması;
- investisiyanın hüquqi təminatı;
- investisiya ehtiyatlarının vəziyyəti;
- investisiya maliyyələşdirilməsi (dəyişdirmə, borc və ya xarici kapital).
- investisiya ehtiyatlarından istifadə etmək bacarığı; - ölkədən investisiya gəlirlərini aradan qaldırmaq hüququ;

- dövlət zəmanəti. Dünya Bankı tərəfindən investisiya mühitini qiymətləndirmək üçün üç reyting qəbul edilmişdir(Əliyeva RA, 2012):

Şəkil 3: Dünya Bankı tərəfindən investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi sistemi

Mənbə: Əliyeva RA, 2012

- hər bir ölkənin əsas makroiqtisadi göstəriciləri kimi investisiya qiymətləndirmə ÜDM-in və onun artım tempini;
Ölkənin kreditini qaytarma qabiliyyəti.
- muxtar nöqtələr - ölkədə borclu və ya borclu olsun;
- qiymətləndirmə - ölkənin sabitliyi və sahibkarlıq dövləti.

İnvestisiya fəaliyyətinə maraq investisiyalarının maliyyələşdirilməsinin əsas məqsədi. Mənfəət - məhsulun satışından əldə edilən xalis gəlirdir. İnvestisiya fəaliyyətində iştirak edən daxili və xarici hüquqi şəxslərə olan maraq müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrində ümumiləşdirilir. Vergi və digər öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən sonra əldə edilən gəlir büdcəsinə, xalis mənfəət əldə edilir. Həm də istehsalın və sosial yönümlü kapitalin müəyyən hissəsini yönəldir. Mənfəətin qalan hissəsi müəssisədə yaradılan investor fondunda və ya digər oxşar fondlarda istifadə olunur. İnvestisiyanı başlamaq üçün maliyyə resursları investisiya edilməlidir. İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyə resursları daxili və xarici olaraq iki qrupa bölünür. Daxili resurslara əhalinin birbaşa əmək haqqı, müəssisənin xüsusi materialları və maraqları, dövlət büdcəsi və büdcə fondları,

bank sisteminin kreditləri və sair daxildir. Xarici investisiya mənbələri xarici hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaiti və kreditlərdir.

İnvestisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsi yollarından biri xarici kreditlərdir. Xarici kreditlər bir neçə növdə əldə edilə bilər:

- investisiyaya qoyulmuş;
- ixrac kreditləri;
- ödəniş balansını tarazlaşdırmaq üçün məlum olan kreditlər.

İnvestisiya kreditləri yalnız investisiya investisiyalarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə verilir. Bu investisiya kreditləri əsasən konkret layihələrə verilir və ümumilikdə uzunmüddətlidir. Dövlətin yanında olan xarici investisiyalardan ibarət olan şirkət şirkət üçün zəmanət verə bilər. Hər iki halda, borclar hökumətin xarici borclarına tətbiq edilir. Lakin hər hansı bir özəl müəssisə bu ölkələrdən, banklardan və ya borcalanın borclarından müstəqil olaraq (dövlət təminatı olmadan) təmin oluna bilər (Abdullayev AA, 2012).

İnvestisiya fəaliyyətləri bir-birindən onların obyektlərinə (real, portfel), fəaliyyətinə (birbaşa, dolay), bir dövrə (qısa, orta, uzun), əmlakla əlaqələrə (xüsusi, dövlət, qarışıq, xarici), birgə, ölkə (daxili, xarici), gəlir hesablanmasına görə (ümumi, ictimai).

Dünyanın 200-dən çox dövləti iqtisadi resursları, coğrafi yerləşmə, iqlim, sosial-iqtisadi inkişaf, əhali sayları, milli xüsusiyyətləri və s. Təmin edə bilər. bir-birindən fərqlənirlər. Amma bütün ölkələrdə əhalinin həyat hüququ demək olar ki, eynidir. Ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf ehtiyaclarını ödəmək üçün, ölkələrə xarici investisiyaların köhnə tarixi və geniş inkişaf etmiş beynəlxalq ticarət əlaqələri ilə birlikdə iştirakı çox vacibdir.

İnvestisiyanın iqtisadiyyata təsir mexanizmi investisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. İnvestisiya iqtisadi artımın başlıca hərəkətverici qüvvəsidir. Ölkə nə qədər çox yığarsa onun iqtisadiyyatının artım tempi bir o qədər yüksək olar. Digər tərəfdən də səbəb-nəticə əlaqələrinin zənciri əks tərəfə istiqamətlənir. Belə ki, yüksək tələb istehsalın artımına gətirib çıxarır ki, bu firmaları investisiya etməyə məcbur edir. Gəlirlər nə

qədər çox olarsa ölkə bir o qədər çox əmanət və nəticədə investisiya edir. Bu iki yanaşma dövlətin iqtisadiyyatda kapital yığına necə təsir göstərdiyi haqqındakı tövsiyələrilə də bir-birindən fərqlənir. Birinci yanaşmanın tərəfdarları əmanətin hər cür mükafatlandırılmasını və istehlakın məhdudlaşdırılmasını, ikincilər isə, əksinə hər cür tələbin o cümlədən istehlak tələbinin artırılmasına kömək göstərilməsini irəli sürürlər. Hər iki yanaşmanın arqumentlərinin iqtisadi məntiqini aydınlaşdırmaq üçün investisiyanın qiymətləndirilməsini və onların dinamikasını hansı makroiqtisadi amillərin müəyyən etdiyini düzgün başa düşmək lazımdır (Əliyeva R.Ə., 2012).

Bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində ümumi investisiya şəxsi istehlak, dövlət istehlakı və xalis ixracla yanaşı məcmu tələbin bir hissəsi kimi çıxış edir. Makrosəviyyədə investisiyanın maliyyələşdirilməsinin mənbələri daxili əmanətdir. İl ərzində yığılmış əmanət ya daxili investisiyanın maliyyələşdirilməsinə, ya da digər ölkələrdə investisiyanın maliyyələşdirilməsinə (kapital kim ölkədən çıxması) yönəldilə bilər. Onu da qeyd edək ki, investisiya haqqındakı qərarı, iki müxtəlif tip iqtisadi subyekt-firmalar və ev təsərrüfatları qəbul edir. Bundan başqa investisiyanın bir hissəsi dövlət tərəfindən də həyata keçirilə bilər.

Investisiyanı artırıb sabit iqtisadi artıma nail olmaq olar kimi bir mənalı nəticə çıxarmaq düzgün deyildir. Aydındır ki, sadəcə investisiyanın səviyyəsi deyil, onun keyfiyyəti və səmərəli yerləşdirilməsi də vacibdir. Bu investisiya üçün əlverişli mühitin yaradılmasını təmin edir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında investisiyanın roluna makroiqtisadi deyil, həm də mikroiqtisadi baxımdan yanaşmaq lazımdır. İqtisadiyyatın uzunmüddətli sabit inkişafını təmin edən optimal yığım norması mövcuddur. Real yığım norması, bu göstəricidən aşağı və yuxarı ola bilər. Ona görə də cari və uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadiyyata nəqədər və hansı investisiyanın lazım olduğu haqqında dəqiq təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatında investisiyanı müəyyən edən birbaşa amillər xalis mənfəətin gözlənilən norması və real faiz dərəcəsidir. Əgər xalis mənfəətin gözlənilən norması faiz dərəcəsinə ötərsə onda investisiya mənfəətli olur. Ümumiyyətlə,

yətlə, investisiya qərarlarına təsir edən vasitələri şərti olaraq üç qrupa – makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institusional – bölmək olar. Makroiqtisadi vasitələrə investisiyanın ümumi iqtisadi mühitini müəyyən edən və məhz faiz dərəcəsinə, iqtisadi artım tempinə və xarici ticarət rejiminə təsir edən vasitələr aid edilir. Mikroiqtisadi vasitələrə investisiyanın tərkib hissələrinə yaxud ayrı-ayrı sahələrə – vergi dərəcəsi, amortizasiya qaydası, güzəştli kreditlərə təsir göstərən tədbirlər aiddir. Institusional vasitələr xüsusi investorların investisiya proqramlarını əlaqələndirməyə imkan verir və özünə investisiya siyasətini həyata keçirən dövlət orqanlarını, sahibkar təşkilatlarını, informasiya sistemlərini daxil edir (İ.H.Əliyev, 2014).

Investisiya siyasətinin institusional vasitələri bir qayda olaraq özəl kampaniyaların özü və dövlət investisiya proqramları arasında investisiya qərarların əlaqələndirmə mexanizminin yaradılmasından ibarətdir. Bu cür mexanizmlərin konkret formalarının dairəsi çox genişdir. Hökumətlə işgüzar dairələr arasında informasiyanın və məsləhətləşmələrin vaxtında və keyfiyyəti yayılması böyük rol oynayır. Bank sistemində maliyyə intizamının, bank üzərində nəzarətin və uzunmüddətli müqavilə öhdəliklərinə inamın möhkəmləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabat və auditin tam sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Investisiya siyasətinin üç modelini bir birindən fərqləndirirlər. Bu modellərin əsasında investisiyanın bu və ya digər tərəflərinin stimullaşdırılması prinsipi durur.

Birinci modeldə əsas diqqət özəl investisiyanın vergi stimullaşdırılmasına yönəldilir. Başqa sözlə desək, dövlət investisiya siyasətində mühüm rol vergi vasitələrinə verilir. Bundan başqa bazar vasitələrinin köməyi ilə qiymət və faiz dərəcəsinin sabitləşdirilməsinə istiqamətlənən ardıcıl liberal makroiqtisadi siyasət həyata keçirilir. Bu sistem çərçivəsində banklara tabeçilik rolu verilir. Investisiya resurslarının səmərəli bölgüsü üzərində mühüm nəzarət mexanizmi fond birjasıdır. Məhz qiymətli kağızlar bazarının inkişafı bu modelin uğurla reallaşdırılmasının zəruri şərtidir. Dövlət iqtisadiyyatın vəziyyəti və inkişafı proqnozu haqqında

keyfiyyətli iqtisadi informasiyanın yığılması, təhlili və yayılması yolu ilə əlaqələndirmə probleminə kömək edir. Zəruri zəminin mövcudluğu şəraitində model investisiya resurslarının səmərəli bölgüsünü təmin edir. Modelin çatışmazlığına əmanətə xüsusi stimulun və yığının kəskin artırılması imkanının olmamasını aid etmək olar.

İkinci modeldə əsasən üstünlük xüsusi layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə verilir. Burada dövlətlə xüsusi investorlar fəal əməkdaşlıq edir. Dövlət bank sferası üzərində nəzarətdən istifadə edir, əhalinin əmanətlərini sərbəst səfərbər edir və bu vasitələri əməkdaşlıqla mübadilə edərək korporasiyalara güzəştli şərtlərlə verir.

Üçüncü modeldə əsasən xüsusi investorların qərarlarının uzlaşdırılması üçün mexanizmlərin yaradılması və əlaqələndirilməsi sahəsindəki çatışmazlığın aradan qaldırılmasına diqqət yetirilir. Dövlət yalnız zəruri infrastruktur yaradır və insan kapitalına investisiyanı stimullaşdırır. Bu modeldə başlıca məsələ dövlət tərəfindən investisiya qərarlarının əlaqələndirilməsinin xüsusi mexanizmlərinin yaradılmasıdır. Deməli, investisiya siyasətinin səmərəli modelinin reallaşdırılması üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında zəruri olan bir sıra institutların formalaşdırılması vacibdir. Eyni zamanda istənilən uğurlu fəaliyyət göstərən model milli iqtisadiyyatın gücdü tərəflərində daha tam şəkildə istifadə edilən bazar sistemində əsaslanır.

Investisiya ümumiləşdirici makroiqtisadi göstərici kimi çıxış edir. Ölkə iqtisadiyyatında investisiyanın rolu ondan ibarətdir ki, o, istehsalın genişləndirilməsinə şərait yaradır.

Mühüm makroiqtisadi problem ümumi yığının ÜDM-də optimal payının müəyyən edilməsidir. Məsələ ondadır ki, istifadə edilən ÜDM-un quruluşuna ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlak xərcləri, ümumi yığım, mal və xidmətlərin xalis ixracı daxildir. Göründüyü kimi, artımın sürətləndirilməsi üçün ümumi axtarışın artırılması vacibdir. Bununla birlikdə axtarış fondunu müəyyən bir səviyyədə daha çox artıraraq, sosial problemlərin həllini laboratoriya kimi həll etməyə gətirib çıxarır və uzun müddət

istehsalın inkişafına səbəb olur. Girdiyi müəyyən bir limitlə artırmaq iqtisadiyyatın inkişafının sürətlənməsinə gətirib çıxarır və sonra istehsalın inkişafının yan təsiri vardır. Səmərəlilik azalır, bu da konstitusiyanı azaldır. Bütün bu qeydlər göstərir ki, iqtisadiyyatın xarici və daxili resursları arasında optimal nisbət və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün sərmayələrin əhəmiyyəti gözləmək vacibdir.

Beləliklə, iqtisadi inkişafı təmin edən əsas şərtlərdən biri ölkədə əlverişli investisiya mühiti yaratmaqdır. Məlum olduğu kimi, bazarda investisiya mühiti yarada bilməz. Bu, dövlətin qayğısıdır. Bu, dövlətin investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması və səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynadığını bildirir. Bu, iqtisadiyyatın çevrilmə dövründə xüsusilə vacibdir. Azərbaycan hökumətinin bu sahədə fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri investorların ölkəyə cəlb edilməsi üçün sabit investisiya qanunvericiliyi bazasının yaradılmasıdır. Investisiya qanunvericiliyi əlverişli investisiya mühitini müəyyən edən və investorların maraqlarını qorumağa xidmət edən əsas amillərdən biridir. Investisiya qanunvericiliyinin işlədiyi səhvlər potensial investorların uzunmüddətli hökumətin etibarını itirməsinə gətirib çıxardığını dünya təcrübəsindən bilir. Hökumətin bu məsələyə diqqətlə yanaşması nəticəsində ölkədə mükəmməl qanunvericilik bazası və investisiya münasibətləri və idarəetmənin daha səmərəli şəkildə yenidən qurulmasına imkan verən çevik və işgüzar mexanizm hazırlanmışdır. Bundan əlavə, əlverişli investisiya mühiti yaratmaq üçün infrastrukturun yenidən qurulması, sosial mühitin möhkəmləndirilməsi, vergi və gömrük sisteminin optimallaşdırılması, milli valyutanın sabitliyini əldə etmək əsas əməliyyat aspektləri kimi seçilir. Hökumətin bu sahədəki siyasəti həm sərmayə xərcləri daxilində, həm də həll olunduğu bazarda mənfi təsir göstərir (Hüseynov T., 2009).

1.2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya fəaliyyətinin təzidlənməsi mexanizmi və investisiya siyasətinin formalaşması xüsusiyyətləri

Hər bir investisiya fəaliyyəti, hərtərəfli araşdırmadan sonra, investisiya layihəsi tərtibi ilə başlayır. Investisiya layihələri - investorun proqnozlaşdırılan

investisiya fəaliyyəti görmə baxımından əhəmiyyətlidir. Investite layihələri olduqca müxtəlifdir və aşağıdakıları əhatə edən bir neçə qrup və növə bölünür:

- xarici;

- Elm imkanları olan daxili investisiya layihələri: obyektlər ölkə daxilində baş verir. Məsələn, tikinti, infrastruktur, sənaye, kənd təsərrüfatı və kütləvi mənzil və digər sahələrdə digər sahələrdə investisiya layihələri.

Xarici investisiya layihələri başqa bir dövlətin ərazisində obyektlərin qarşısını almaq üçün təşkil edilir. Məsələn, ARDNŞ Gürcüstan, Türkiyədə, Ukraynada, Moldovada və s. dövlətlərdə investisiya layihələri üzərində işləyir.

Elm qabiliyyəti - yeni texnika və texnologiya, bütün sahələrdə innovasiya, dünya bazarının investisiya layihələrində ölkələrin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi (Imanov kimi, 2014).

İnvestisiya layihələrinin növləri:

İstehsalat-texniki;

Tikinti (xarici investisiyalar);

Ticarət (daxili və xarici);

Keyfiyyətin yaxşılaşdırılması;

Su təminatı;

İnfrastruktur (nəqliyyat, istehsal, sosial, bazar);

İnstitusional (struktur);

Beynəlxalq neft və qaz hasilatı üzrə investisiya layihələri;

Beynəlxalq neft-qaz marşrutu üzrə investisiya layihələri.

İstehsalat-texniki investisiya layihələri yeni məhsulların istehsalına yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi yolu ilə əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş layihələrdir.

Tikinti-investisiya layihələri - Tikinti işlərinin həyata keçirilməsi üçün dövlət, real və hüquqi şəxslər, habelə xarici kapital hesabları təşkil olunur. Yaşayış evlərinin, müəssisələrin və müəssisələrin tikintisi üçün tikinti layihələri təşkil olunur və həyata keçirilir. Xarici ölkələrdə tikinti-investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ticarət investisiya layihələri ümumi layihələrdir.

Ticarətdən gələn investisiya gəlirləri tez bir zamanda əldə edildikdə də riskli bir fəaliyyətdir. Ticarət investisiya layihələri çox bifurcated, lakin onlar daxili və xarici mövcuddur. İntestisiya layihələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yenilikçi istehsal və xidmət daxilində rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına və xidmətinə çox vacibdir. Bu layihələr qloballaşma şəraitində dünya bazarında əmtəə reallıqlarının ön şərtidir. Su təchizatı sərmayə layihələri ictimaiyyətin və bütün istehsal sahələrinin xidmətinin həyata keçirilməsinin əsas şərtləridir. Su təminatının xüsusilə ərzaq istehsalı və istehsalı, ərzaq təhlükəsizliyi;

İnfrastruktur investisiya layihələri - bütün sahələrin inkişafına və innovasiyaların tətbiq olunmasına xidmət edir.

Bir neçə infrastruktur layihəsi mövcuddur (İmanov, 2014):

a) yol infrastruktur layihələri - birbaşa yollar, körpülər dünya standartlarına uyğun olaraq təmir və yenidən qurulur. Nəqliyyat infrastrukturunun həyata keçirilməsi əhalinin hərəkətinin və nəqliyyatın və bütün ərazinin tamlığının vacib şərtidir. Dövlətin yol infrastrukturunun devletksərər layihəsi hökumət tərəfindən maliyyələşdirilir.

b) Sosial infrastruktur layihələri - İctimai tələblərə xidmət etmək üçün edilir. Uşaq bağçaları, məktəblər, ali təhsil müəssisələri, iaşə müəssisələri, mədəniyyət, sənət, incəsənət, turizm və s. Onun inkişafı üçün təşkil edilir və hər bir insanın inkişafına, inkişafına və intellektual səviyyəsinə xidmət edir. Bu investisiya layihələri vacibdir, çünki hər bir dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında əsas məqsədi ölkənin gücünü gücləndirmək və əhalinin maddi rifahını yaxşılaşdırmaqdır.

c) İstehsal infrastruktur layihələri - Quraşdırılmış infrastruktur layihələri istehsal prosesində baş vermir və həyata keçirilməsinə xidmət edən sahələri əhatə edir. Başqa sözlə, istehsal fəaliyyətinin davamlılığını təmin etmək və onları nəzərdə tutulmuş qaydada nəqliyyat, su, elektrik, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və s. Davamlı və yüksək səviyyəli girov istehsal infrastruktur layihələri ilə təmin edilir, yalnız layihələr dövlət və özəl sektor və ya xarici investorlar tərəfindən maliyyələşdirilir. İstehsal investisiya infrastrukturunun həyata keçirilməsinin məqsədi gəlir əldə etməmək deyil, son məhsulun iqtisadi

inkişafa satışından son məhsulun inkişafını təmin etməkdir. Digər tərəfdən, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün müvafiq vasitələr məskunlaşma üçün hərtərəfli təminat olmalıdır (daimi su, elektrik, biznes xidməti və s.). Müasir infrastruktur zəmanəti ilə, xarici investorların neft əlavə neft sektoru ilə birlikdə bölgələrə investisiya etmək üçün maraq yarada bilərsiniz. Dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində mövcud olan inteqrasiya proseslərində istehsal infrastrukturunun inkişafı çox vacibdir.

d) İnstitusional tikinti layihələri - Hazırkı elmi və texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə bazarda yeni məhsullar çıxarılır və xidmətlər göstərilir. Mövcud qloballaşma, iqtisadi sistemin inteqrasiyası və transformasiyası, innovasiya tətbiqinin genişləndirilməsi yeni müəssisələrin, qurumların və nazirliklərin yaradılmasını tələb edir. Bütün bunlar dövlət tərəfindən institusional (struktur) dəyişikliklərə dair layihələrin həyata keçirilməsini və həyata keçirilməsini tələb edir. Məsələn: Azərbaycanda yeni nazirliklər və bazar iqtisadiyyatına keçid (İqtisadi İnkişaf və Sənaye, İncəsənət və Turizm, Gənclər və İdman, Hərbi və s.) Və İnstitutlar (Dövlət Aqrolizinq Şirkəti), "Aqrolizinq" yaradılmışdır.

Beynəlxalq neft-qaz investisiya layihələri.

Bütün ölkələrdə, bütün sahələrdə və əhalinin sağ qalmasının əhatə dairəsində neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsində geniş istifadə olunur. Lakin, bu təbii ehtiyatlar bütün dövlətlərdə mövcud olmadığı üçün, onlarla təminat bəzi dövlətlər üçün daimi problemdir. Neft-qaz yatağına xarici sərmayələri cəlb edən investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üzv dövlətlər üçün olduqca təsirlidir, həm də onların arasında əməkdaşlıq və dostluq yaradır. Bu investisiya layihələrindən əldə edilən gəlir ölkənin neft və qaz yataqlarının inkişafı, habelə neft sektorunun inkişafı ilə əhalinin sosial təminatı üçün çox vacibdir (İ.H.vəliyev, 2014).

Beynəlxalq neft və qaz ixrac boru kəmərləri yol layihələri. Dövlətlər arasında enerji təhlükəsizliyinin aradan qaldırılması üçün neft və qaz boru kəmərləri marşrutlarının çəkilməsinə dair investisiya layihələri dünyanın ən vacib məsələlərindən biridir, xüsusən XX-XXI əsr və ən son enerji təhlükəsizliyi. Belə bir yol layihəsinin reallaşdırılması idxalçı ölkələrdə enerji təhlükəsizliyini aradan

qaldırır, lakin üzv dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlığın əsasını təşkil edir. Bakı-Tbilisi-Supsa, Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TANAP, TAP və s. Bakı-Novorossiysk kimi ixrac neft-qaz boru kəmərlərinin layihələrindən biridir. göstərilə bilər. Xarici investisiyanın fəaliyyəti mövzusu.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir dövlətin iqtisadi imkanlarının təmin olunmasında mühüm amillərdən biri daxili investor ilə xarici investisiyalardır. Hər bir xarici investorun məqsədi investorun gəlirini, ölkəni və onun iqtisadi inkişafını, investorun mühitini, nəqliyyat xərclərini və s. əldə etməkdir. Yalnız bu faktorlar əhatə öyrənildikdən (fors -jor hadisələri istisna olmaqla) sonra bağlanılacaq investisiya kontraktının bütün müddəaları ilə tanış olub, onu qəbul etdikdən (imzaladıqdan) sonra xarici investor investisiya fəaliyyətinə başlaya bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin mövzularda xarici fiziki və hüquqi şəxslər, həmçinin dövlət və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ola bilər. İnvestorlar investisiya vəsaitinin formasında xüsusi (ehtiyat kapitalı), borc alınmış və cəlb edilmiş kimi olduğundan onların məqsədli istifadəsini təmin edərlər (İ.H.Əliyev, 2014).

Xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına, xüsusilə sənayeyə, kənd təsərrüfatına, nəqliyyata və s. sahələrə xarici investorların (investorların) qoyduğu uzun müddətli kapital. Xarici investisiyalar üç qrupa ayrılır:

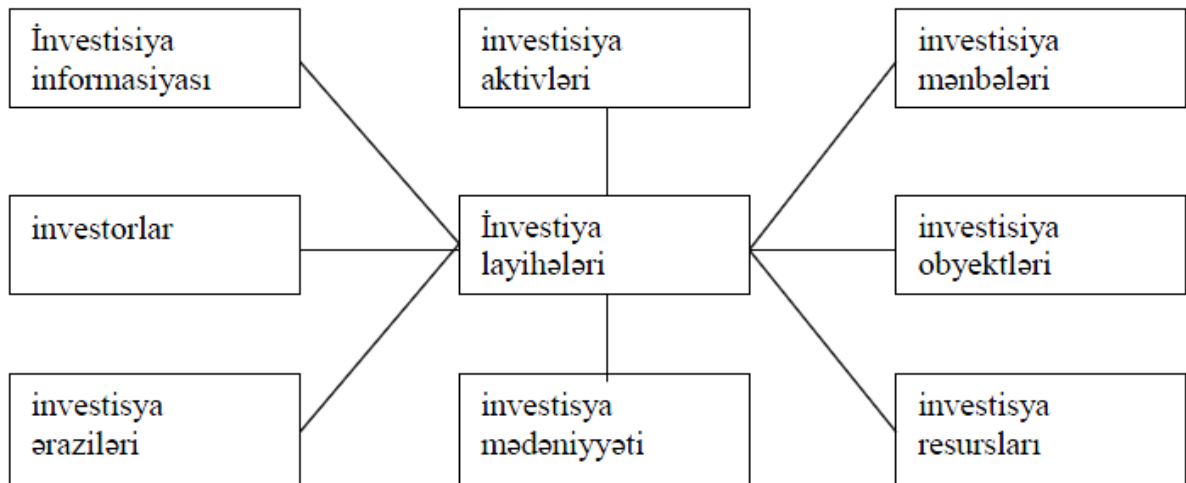
- Müstəqim
- Birbaşa
- Portfel Müstəqim xarici investisiyalar maddi və digər dəyərlərin (qiymətli) istehsalına sahibkarlıq sərmayəsi sərmayələri. Onlar xarici şirkətlərin və ortaq müəssisələrin şöbə və bölmələrinin yaradılmasına, fəaliyyətdə olan müəssisələrin əldə edilməsinə, nəzarət səhm paketinin və ya nəzarət hüququ verən əksəriyyət iştiraklarına əldə edilməsi yolu ilə yerli şirkət üzərində nəzarətin müəyyən edilməsinə, mənfəətin reinvestisiyası hesabına şöbə mənfəətinin genişlənməsinə qoyular. Birbaşa investisiyalar üzrə investorun nəzarəti olur. Məsələn, "Əsrin münasibəsi" nə investisiya yatırımı Birbaşa. Portfel investisiyaları materialların, hissə və nəzarət hüququ olmayan minoritar iştirak kimi digər yerli sənədlərinin

alınmasında, borcların (təhvil) və kreditlərin xarici hüquqi şəxslərə təqdim edilməsinə yönəldilən investisiyaların edilməsidir.

Daxili və xarici investisiyalarla fəaliyyətə başlamaq üçün investurun əsas komponentləri və riskləri haqqında ətraflı məlumat əldə etməlidir. İntestisiya komponenti (Əliyev T.N., Babayev M.T., 2003):

- İntestisiya layihəsi;
- sərmayəçi;
- İntestisiya torpaqları;
- İntestisiya məlumatları;
- İntestisiya təsiri;
- İntestisiya mənbələri;
- İntestisiya mənbələri;
- İntestisiya aktivləri;
- İntestisiya mədəniyyəti.

Şəkil 4: İntestisiya fəaliyyətinin komponentləri

Mənbə: Рыбалкин А. ..., 2008

- İntestisiya layihəsi. Bu investisiya fəaliyyətinin əsas komponentidir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün dövlət və özəl sərmayələrin kapitallaşdırılması məqsədilə investisiya layihələri çəkilir. İntestisiya layihələri daxili və ya xarici investorların razılığı ilə həyata keçirilə bilər.

- İncvestor - investisiya layihəsini gerçəkləşdirən maliyyə dəyəri. İncvestor daxili, xarici və ya birgə fəaliyyətə malik ola bilər.

- İncfestisiya ticarət - investisiya fəaliyyəti üçün ayrılan sahədir.

- İncvestisiya Məlumatı - bu fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan nəzəri, təcrübi, elmi və statistik məlumatların, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının və digər vasitələrin alınmasıdır.

- İncvestisiya Təsirləri - investor fəaliyyətin səmərəliliyi və əldə ediləcək gəlir barədə qabaqcadan məlumat almalıdır.

- İncvestisiya layihələrinin sərmayə yatırılmasına sərmayə qoyulacaq sərmayələrin miqdarını müəyyən etdikdən sonra onları əldə etmək üçün mənbələr və imkanlar aydın olmalıdır.

- İncvestisiya resursları

- investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin maliyyə vəsaiti əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Bu real və hüquqi şəxslərin ehtiyat kapitalı, borclanma (daxili kredit), dövlət materialları və ya xarici növləri ola bilər.

- İncvestisiya aktivləri;

- İncvestisiya mədəniyyəti - İncvestisiya layihələrini həyata keçirmək üçün müxtəlif daxili və xarici tərəfdaşlarla müqavilələr bağlanır və biznes planları hazırlanır. Bütün bunların düzgün, dəqiq və sadə bir şəkildə tərtib edilməsi, investisiyanın mədəniyyətini razılaşdırılmış vaxtlara riayət etməyə göstərir. İncvestisiya fəaliyyəti riskli fəaliyyətdir. Bir neçə növ investisiya riski var: istehsal; Maliyyə; Bazar; siyasi; Məlumat.

- İstehsal riski - İstehsalata qoyulan investisiyaların həyata keçirilməsi zamanı çoxsaylı müqavilə bağlanmışdır. Müqavilənin müddəti ərzində razılaşdırılmış müqavilələrin yerinə yetirilməməsi, podratçının gecikmə tələbini yerinə yetirməməsi ilə nəticələnməyəcək və nəticədə əldə edilmiş gəlirin bərpa olunmayacağına səbəb ola bilər.

- Maliyyə riski - investisiya fəaliyyəti dövlət, real və hüquqi şəxslər tərəfindən qorunan və borc kapital hesabında və ya xarici kapital hesabında maliyyələşdirilir. Ötən müddətdə nəzərdə tutulan maliyyə resurslarından

investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməməsi hadisənin və maliyyə riskinin baş verməməsinə səbəb ola bilər.

- bazar riski - bazarda tələbat olmadığı və ya investisiya fəaliyyətinin nəticəsi olaraq istehsal edilən mallara xidmət olmadığı və ya aşağı tələb olduqda;

- Siyasi risk dəyişən siyasi vəziyyət, güc çevrilişi, sosial gərginlik və s. investisiya fəaliyyətinin yerinə yetirilməməsi və ya gəlir əldə edilməməsi ilə nəticələnə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının mühitində ölkələr arasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində kəskin rəqabət davam edir. Bunun üçün investor mühiti yaradılır. Hər bir ölkədə iştirak etdikləri zaman iqtisadi inkişaf şərtləri və iqtisadi inkişafın sabitliyi, iqtisadi hüquq, sosial-iqtisadi vəziyyət və s. göstəriciləri xarakterizə edir. Xarici investisiya şirkətləri xarici kapital şirkətləri, valyuta rejimi və vergi sisteminin mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirirlər. İthalat sermayəsi olan ölkələr xarici investisiya proqramlarını cəlb etməlidirlər. Xarici investisiyalar qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərdiyini nəzərə almalıdır (Рыбалкин А. ..., 2008).

Səmərəliliyin həcmnin müsbət təsirləri, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, materialların axını hesabına ödəniş balansının yaxşılaşdırılması, qabaqcıl texnologiyalar, institusional və idarəetmə təcrübəsi və s. Artırılması. istifadə aiddir. Mənfi təsir xarici investisiyaların öz ölkələrinə köçürülməsi və xarici valyuta axını balansının vəziyyətinin pisləşməsi deməkdir. aiddir. Xarici investisiyanın əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- birgə müəssisələr (tam tərəfdaşların 100%, birgə müəssisələr və birgə müəssisələr);
- istehsalat və xidmət prosesi sahəsi; ictimai istehsalın ayrı-ayrı sahələri və on-site fərqləri;
- dövlət iqtisadiyyatının bütün sahələrində müasirləşmənin əsasını və modernləşdirilməsini;
- qiymətli kağızlar üzrə ehtiyat (səhmlər, istiqrazlar, lotoreyalar və s.);
- mülkiyyət hüququ və əqli mülkiyyət hüquqları.

Həm daxili, həm də xarici investisiya fəaliyyətində mühüm amil maliyyə resurslarının səmərəli inkişafıdır.

Xarici investisiyanın maliyyə resursları aşağıdakılardır:

- xarici dövlət kapitalı;
- beynəlxalq maliyyə institutlarından kreditlər;
- xarici fiziki və hüquqi şəxslərin ehtiyatları və borcları;
- səhm paylarından dividendlər;
- kirayəyə götürülmüş vasitələrdən icarə müqavilələri (reyting, xeyr və leasing), göstərilən əmtəə və əmlak və ya xidmət göstərilən materiallar;
- investorun mühüm maliyyələşdirmə mənbələri və iqtisadiyyatın daxili mənbələri (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, yerli və xarici vətəndaşların və hüquqi əhəmiyyət kəsb edən fərdi hesablar və ödənişlər, təbii fəlakətdən itkilərin ödənilməsi üçün sığorta təşkilatları tərəfindən ödənilən məbləğlər və s.);
- investorun borcları (banka və büdcəyə aid materiallar, bağlama hesabatı və s.);
- investorun maliyyə materiallarının cəlb edilməsi (səhm alqı materialları, əmək fondları üzvləri, yerli və xarici şəxsiyyətlər, səhmlər və fiziki şəxslərin digər hüquqları);

Göstərilən kimi müəssisə və qurumlara (ittifaqlara) inteqrasiya olunmuş pul hesabları; dövlət və yerli büdcələr; Ümumiyyətlə, xarici kapitalın digər dövlətlərinin materialları şirkətlərin və birliklərin xüsusi materialları ilə yerinə yetirilir. Büdcə təşkilatlarına, müəssisələrə və təşkilatlara xüsusi materiallara digər hökumət materialları - tikintinin xərclərini və kənd təsərrüfatı metodunu azaltmaq və qanaətin tikintisinin aşağı qiymətinin qurulmasına. (L.İ.Əzvoviç, С.А.Дегтярева, Г.Князевой., 2016).

Yerli olmayan müəssisələrdə investisiyanın maliyyələşdirilməsində amortizasiya ayırmalarından geniş istifadə olunur. İş yerində məhsul davamlı olaraq

həyata keçirilir (hər ay). Amma əhəmiyyətli istehsal şriffləri yenidən istehsaldan sonra təbii şəkildə ödənilmək istəmir. Nəticədə pul köçürmələri (istehsal xərci istehsal xərclərinə əlavə olunaraq) və səmərəli kapitalın tikintisinə yönəldilə bilər. Bundan əlavə, bütün əyalətlərdə yeni müəssisələr istifadəyə verilir və öz növbəsində müəyyən tənzimləmə (balans dəyərindən% -dən) və əvəzləşdirmə ayırmaları üçün diqqətlə hesablanır. Ancaq bu cür müəssisələr normativ həyat ödəmək istəmirlər.

Əmtəə təqaüdü sahiblərinin rəqabət nəticəsində vacib olan əsas fondların yenilənməsinin əhəmiyyəti müəssisələrə növbəti investisiyalardakı investisiyaların axtarışını yaratmaq məqsədi ilə avadanlıqların ləğvi edilməsini tələb edir. Investisiyaların iqtisadi yönümləri sürətlə aşınma və azaldılma normalarının azaldılması ilə azalır. Çox vaxt investisiyalar materialların yönləndirilməsinin 2 mühüm yoludur:

- qaytarılmadan maliyyələşdirilməlidir;
- Uzunmüddətli maliyyələşdirmə, maliyyələşdirmə, sosial infrastruktur obyektləri, 5 ildən çox ödəniş müddəti olan yeni obyektlərin tikintisi, təhlükəli və ya nisbətən aşağı kirayə müəssisələrinin inkişafı və yenidən qurulması və s. xərci dövlət büdcəsi hesabına edilir.

Qalan kapital qoyuluşları xüsusi malların və uzunmüddətli kreditlərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Müasir şəraitdə investisiyaların maliyyələşdirilməsində xarici kreditin rolu kiçik deyil. İstehsalat obyektlərinin tikintisində müəssisələrin xüsusi materialları kifayət etməsə belə, yerli və xarici kreditlər üçün istifadə olunur. Bankın üstünlüyü bina istehsalının məhsuldarlığını artırmaq və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasıdır. İndi bankların krediti tikintidə əsas fondların bərpasının vacib yollarından biri olmuşdur (Səmədzadə Z., 2012).

Müasir mərhələdə olan investisiyanın uzunmüddətli xarici kreditləri geniş tətbiq olunur. Bu, əsas metodiki investisiyaların kredit üsulu ilə ödənilməsinin tikinti vəsaitlərinin və xüsusi materialların daha yaxşı istifadəsinə, yeni texnikanın qurulmasına və avadanlıqların texniki vaxtına səbəb olur. Xüsusi maddi çatışmazlıqlar dövrün tikinti şirkətlərinin yenidən qurulması və genişləndirilməsi,

yeni texnika həyata keçirilməsi və texnoloji proseslərin texniki təkmilləşdirilməsi xərcləri uzunmüddətli kreditlər hesabına aparılır. Xarici investisiyanın ayrı-ayrı dövlətlərə çəkmək olduqca zəruridir. Xarici investor əldə etdiyi investisiya gəlirinin bir hissəsini öz ölkələrinə aparması, bəzən milli adət ənənəyə tabe olmaması kimi hallar olsa da, özləri ilə ölkəyə sərmayə, yeni texniki, texnologiya gətirməklə fəaliyyət göstərir, yeni müəssisələr yaradır, yerli insanların işə verildiyi, xeyriyyə işləri aparılır və bütün bunlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün çox vacibdir. Buna görə ölkənin iqtisadiyyatına xarici investisiyaların iştirakı dünya kapital bazarında investisiya resursları üçün kəskin rəqabət mühitindən keçir.

1.3. Xarici investisiya qoyuluşunun nəzəri metodoloji əsasları

"İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa görə, investisiya deyincə, gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək üçün sahibkarlıq və digər fəaliyyətlər təsislərinə qoyulan vəsait, həmçinin maddi və intellektual mənbələr aydın olmaqdadır (Рыбалкин А .., 2008).

Bu materiallar və resurslar daxildir:

- pul, bank depozitləri, kreditlər, səhmlər, səhmlər və digər qiymətli kağızlar;
- qiymətli kağızlar və daşınmaz əmlak (binalar, obyektlər, avadanlıqlar və s. maddi ehtiyatlar);
- müvafiq sertifikatlaşdırılmış elmi-eksperimental və s. intellektual resurslar;
- bu və ya istehsal növünün təşkil edilməsi üçün lazım olan, texniki sənədlərin, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi hazırlanan, lakin patentləşdirilməmiş texniki, texnoloji, kommersiya və s. məlumat dəsti ("know-how");
- yer, su və s. qaynaqların, binalardan, cihaz və avadanlıq istifadə hüquqları, həm də müəllif hüququndan doğan və digər mülkiyyət hüquqları;
- digər mənbələr.

Qanunvericiliklə verilən tərifdən də aydın olacağı kimi, sərmayə artımının əsas qaynağı və investisiyanın həyata keçirilməsinin itələyici motivi mənfəət (gəlir) sayılır. İnvestisiya gəlir əldə etmək məqsədi ilə edilən və o, gəlir gətirmirsə, o zaman faydasız sayılır. Lakin burada həm də investisiya heç də öz əhəmiyyət

kəsb etməyən ikinci bir istiqaməti də ortaya çıxmaqdadır: lazımlı gəlirin alınması üçün resursların investisiya.

İqtisadi kateqoriyaya investisiyalar bəzi əhəmiyyətli xüsusiyyətləri yerinə yetirir. Bu funksiyaların hər hansı bir dövləti, eləcə də Azərbaycan Respublikasının inkişafı mümkün deyil (ayrıcaparp., 2003).

İqtisadiyyata müxtəlif səviyyələrdə investisiya qoyuluşları vacib hesab edilir:

- Geniş reproduktiv siyasətlərin həyata keçirilməsi - elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsi, ölkə məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və rəqabətin səmərəliliyinin təmin edilməsi;

- sosial istehsal strukturunun yenidən qurulması və əkinçilik-sənaye sahələrinin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrinin mütənasib inkişafının təmin edilməsi;

- lazımi xammalda sənayenin yaradılması;

- istehsal və sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı;

- məşğulluq probleminin qismən və ya ümumi yumşaldılması məsələlərini həll etmək;

- ətraf mühitin qorunması və təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın aqrar bölməsində investisiya qoyulması tənqidi vəziyyətin aradan qaldırılması və onun mütərəqqi sabitləşməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər. Araşdırmalar və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, investisiya iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edən əsas amildir. Cəmiyyətin real kapitalının artırılması iqtisadiyyatın istehsal potensialını artırır, istehsalata sərmayə qoyur, yeni texnologiya kəskin rəqabət rəqabətində fəaliyyət göstərməyə kömək edir, qiyməti daha məhsuldar bir şəkildə tənzimləməyə imkan verir.

Dünya kənd təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşdirməsi və qloballaşması xarici investorların rolunu investisiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə mənbəsi kimi formalaşmasında daha da zəruriyyətli edir.

Xarici investisiyalar müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilirlər. Bu formaların analiz və tədqiqat proseslərində investisiya fəaliyyətinin ümumi təsnifat metodları tətbiq edilə bilirlər. İntestisiya fəaliyyətinin ümumi təsnifat metodları həmin formaların obyektlərə, məqsədlərə, investisiya müddətinə, şəxsi mülk formasına, investisiya mənbələrinə, ehtimal edilən risklər və xətalara və sair əlamətlərinə görə təsnifat prosesinin icra edilməsini nəzərdə tuturdu (Камаев В.Д., 2002).

Bununla eyni zamanda xarici investisiyaların xüsusiyyətləri bu növ investisiya fəaliyyətinin təsnifat elementlərinin zəruriyyətini dəqiqləşdirilməsinə dair xüsusi şəraiti və amilləri təyin edir.

Maliyyə vəsaitlərinin investisiya edilməsinə görə investisiyaların bir neçə növünü qeyd edirlər.

Vasitəsiz, portfel tipli və sair investisiyalar investisiya fəaliyyətinin təhlil prosesində böyük rola malikdirlər. Məhz bu nöqtəyi-nəzərindən xarici investisiyaların Beynəlxalq Valyuta Fondunun metodologiyasına əsaslanan və ödəniş qabiliyyətinə malik olan ölkələrin balansına cərəyanı müşahidə edilir.

Vasitəsiz xarici investisiyalar ümumi pul vəsaitlərini bilavasitə nəzarət altında saxlamaq və investisiya obyektlərini idarə etmək məqsədilə şirkətlərin nizamnamə kapitalı kimi çıxış edirlər. Vasitəsiz investisiyalar effektiv nəzarətin bər qərar olmasını təmin edən və xarici şirkətlərin idarə edilməsinə bilavasitə olaraq zəmənet verən şəxsi sahibkarlıq kapitalının əsas ixrac formasıdır.

Onlar tez gəlirin və mənfəətin əldə edilməsinə istiqamətləndirilən kapital yatırımını təşkil edirlər. Dünya Valyuta Fondunun elan etdiyi təyininə görə vasitəsiz investisiyalar ancaq sahibkar səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının 25 faizi xarici tərəfindən mənimsədikdən sonra vasitəsiz investisiyalar kimi qələmə verilə bilirlər (Л.И. ЮЗВОВИЧ, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевоу., 2016).

Amerika Birləşmiş Ştatlarının qanunvericiliyinə görə bu faiz göstəricisi 10 faizdən, Avropa İttifaqının ölkələrində 20-25 faizdən, Kanadada, Avstraliyada və

Yeni Zelandiyada isə 50 faizdən aşağı olmalı deyilr. Vasitəsiz investisiyalar iki qrupa bölünürlər:

- Transkontinental kapital yatırımları. Onlar bazar iqtisadiyyatının mümkün olan ən yaxşı şəraitlərinin əsasında formalaşıblar. Bu şəraitlər malların və məhsulların istehsal kompleksindən bilavasitə olaraq həmin kontinentin bazarına daşımaq imkanını yaradır. İstehsal və daşınma xərcləri burada çox ciddi rola malik deyillər, amma ən əsas amil bazarın tez bir şəkildə tapılmasından ibarətdir. İstehsal xərcləri yeni istehsal güvvələrinin təyin edilməsində və həmin güvvələrin hansı ölkədə və ya kontinentdə yerləşməsində böyük rol oynayırlar.
- Transmilli yatırımlar. Onlar adətən vasitəsiz investisiyalar formasında olmaqla yanaşı xarici ölkələrdə yerləşirlər. Onların əsas məqsədi istehsal xərclərinin azaldılmasından ibarətdir.

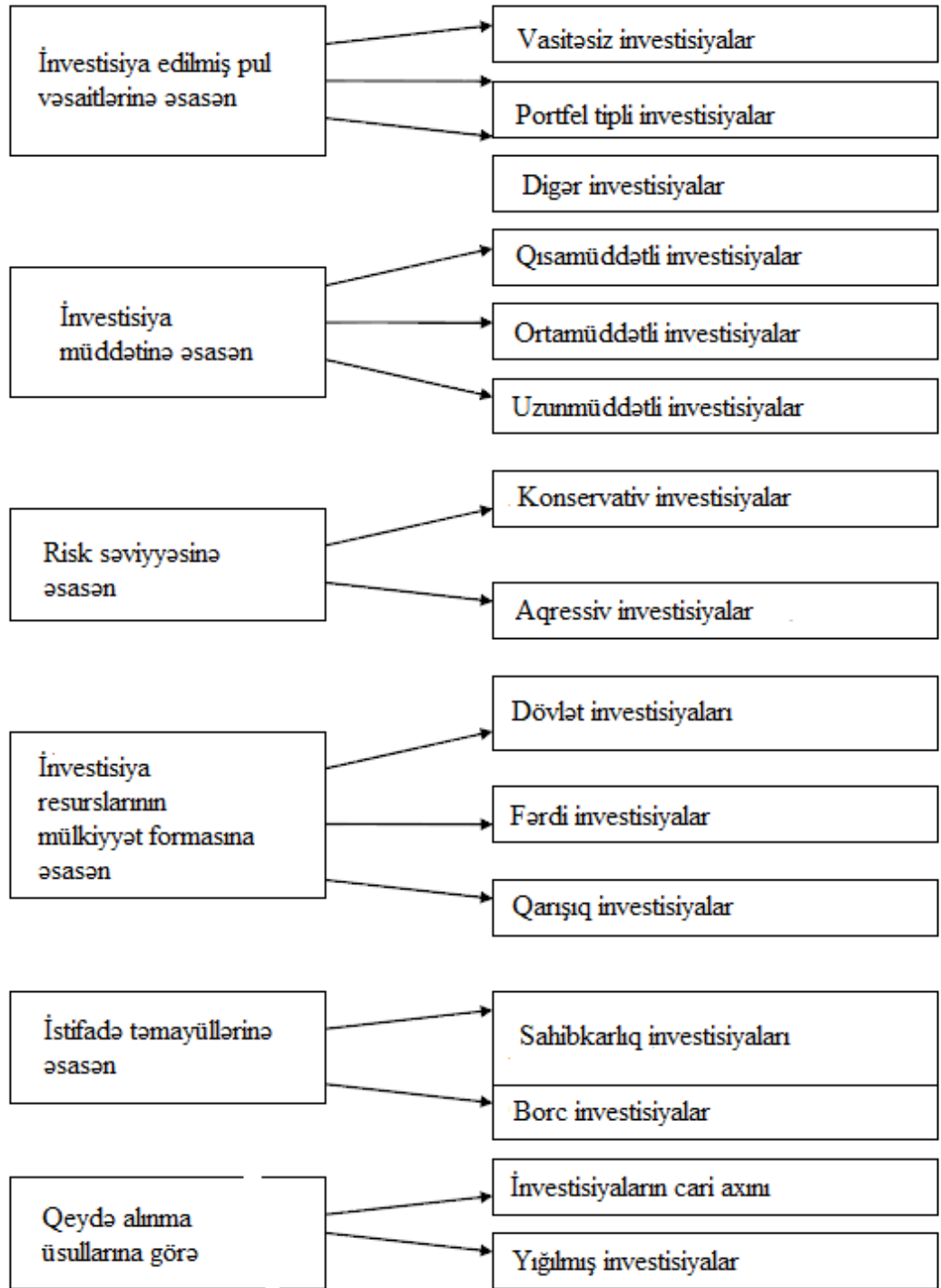
Vasitəsiz investisiyaların əsas xüsusiyyətləri aşağıda göstərilən bəndlərdən ibarətdirlər:

- Bir qayda olaraq, vasitəsiz xarici investisiyaların axını investorları iqtisadi bazarı tez tərk etmək imkanından məhrim edirlər;
- Ehtimal edilən böyük risk və itkilər;
- Nəzətdə tutulan böyül pul məbləğləri;
- Kapital yatırımının daha böyük müddəti. Onlar xarici kapitalları idxal edən ölkələr üçün daha əlverişlidirlər.

Vasitəsiz milli investisiyalar investisiyaları qəbul edən ölkələrə iki yolla intiqal edilirlər:

- Yeni şirkətlərin təşkil edilməsi;
- Mövcud olan şirkətin alınması.

Şəkil 5: Xarici investisiyaların təsnifatı

Mənbə: Богатин Ю.В., Швандер В.А., 2001

Portfel tipli investisiyalar. Bu növ investisiyaların əsas məqsədi yüksək gəlir və mənfəət qazanmaq məqsədilə investisiya edilən obyektin üzərində

nəzarətin təyin edilməsindən yox, məhz maliyyə vəsaitlərinin investisiya edilməsindən ibarətdir.

Bir qayda olaraq, portfel tipli investisiyalardan əldə edilən gəlirlər investisiya obyektlərin, dividentlərin və faizlərin iqtisadi bazarda qiymət artımının nəticəsində reallaşır. Portfel tipli investisiyalar ilkin növbədə kapital yatırımlarıdır və onların şirkət kapitallarına iştirak payı vasitəsilə investisiyaların təyin edilmiş səviyyəsindən qat-qat aşağıdır. Portfel tipli investisiyalar xarici investisiyaların üzərində nəzarətini təmin etmir. O, investora səlahiyyətlərini dividendlərdən əldə edilən gəlirlərlə məhdudlaşdırır (Богатин Ю.В., Швандер В.А., 2001).

İnvestisiya müddətindən asılı olaraq *qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli* investisiyaları qeyd edirlər. **Qısamüddətli investisiyalar:** Bu növ investisiyaların müddəti 1 ilə qədər olur. Bir qayda olaraq, bu investisiyalar spekulyativ xarakter daşıyırlar. **Ortamüddətli investisiyalar:** Bu növ investisiyaların zamanət müddəti 1 ildən 18 aya qədər (bəzi hallarda isə 5 ilə qədər) ola bilər. **Uzunmüddətli investisiyalar:** Bu növ investisiyaların müddəti 15 ilə qədər olur. Bu qrupa ən mühüm sərmayə yatırımları daxildirlər, çünki uzunmüddətli investisiyalara bütün portfel tipli (əksəri fərdi kapital olan) sahibkarlıq kapitalları və həmçinin ssuda kapitalları (dövlət və fərdi kreditlər) aiddirlər. Risk və təhlükə dərəcəsindən alışı olaraq *konservativ və aqressiv* investisiyaları qeyd edirlər. **Konservativ investisiyalar** keyfiyyətlə, sabitliklə və aşağı risk ehtimalı ilə xarakterizə edilirlər. Aqressiv investisiyalar yüksək risk ehtimalı ilə (amma eyni zamanda yüksək gəlirlilik ehtimalı ilə) xarakterizə edilirlər. Beynəlxalq hüququn praktikasında investisiya fəaliyyətinin iki əsas formalarını fərqləndirirlər:

- 1) **Ssuda forması:** ssuda kapitalı, borc və kredit formasında olan investisiyalar;
- 2) **Nümayəndə şirkəti:** vasitəsilə və portfel tipli investisiya formalarına malik olan sahibkarlıq kapitalı.

Beləliklə, investisiya fəaliyyətlərinin bir çox növü mövcuddur. Xarici investorlar bu və ya digər kapitalın investisiya etmə üsulunu seçərkən əmin olmalıdırlar ki, investisiya edilən ölkə maliyyə vəsaitlərinin yatırımı üçün əlverişli şəraitə malikdir. Bu əlverişli şərait siyasi və iqtisadi sabitliyin, investisiya siyasətin, pul vahidinin dayanıqlığının və digər faktorların əsasında təyin edilir.

FƏSİL 2. NEFT AMİLİNİN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və neft sektorunun rolunun qiymətləndirilməsi

Neft-qaz sektorunun makroiqtisadi mühitdə əhəmiyyəti bu sektordan GSYH strukturu, dövlət büdcəsinin gəlirləri və xarici ticarətin payı ilə ölçülür. Ölkənin iqtisadiyyatının bu hissəsi optimal koryonikliyin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Əks halda, fenomen "Hollandiya sindromu" adlanan fenomenal fenomeni müşayiət edə bilər. Hekşer-Olinin nəzəriyyəsinə əsaslanan bu iqtisadi fenomen müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif illərdə praktik təyyarədə böyük neft sənayesi yaratmış bəzi ölkələrdə (Norveç, İngiltərə, Meksika və s.) Ortaya çıxdı. Tədbirin əsas məqsədi, 1960-70-ci illərdə Şimal dənizində Hollandiya dövlətinin təbii qazın hasilatı ilə bağlı iqtisadi strategiyasını həyata keçirdi. Əslində, ölkədə təbii qazın bolluğu yeni bir iqtisadi vəziyyət yaratdı və İstanbula geniş ixracat verdi. İnşaatdan təsirlənmiş gəlirlərin artması nəticəsində qeyri-çakışan malların idxalı artımı ənənəvi ixrac yönümlü emal sənayesində həyata keçirilmişdir. Xarici bazarlardan asılılıq şəraitində olan qiymət meylləri ölkənin staqnasiya vəziyyətini azaldıb və əhalinin sosial vəziyyəti gəlirlərin azaldılması ilə müşayiət olundu (Buş Джеймс 2003).

Xammalın ixracı ürəkaçan bir nöqtə olmadığını vurğulamaq lazımdır. Bu model ölkənin iqtisadiyyatının yüksəlməsinə gətirib çıxarır və heç vaxt ciddi qəbul edilməməlidir. Kanada, Böyük Britaniya, Norveç və digər ölkələrin iqtisadiyyatlarında xammalın ixracı əhəmiyyətli dərəcədə əhəmiyyət daşıyır (www.iea.org). Buna görə də, bu strategiyanın əsas prinsipi onu istismar edilməməlidir. Bundan əlavə, bu sindrom avstraliya iqtisadiyyatlarının məhsulu deyildir. Ticarət inteqrasiya sistemi. Daha ağırlı potensialları hədəf alan neft istehsal edən ölkələr müvafiq mineral xammal fondlarını formalaşdırırlar və neft gəlirləri üzrə spekulyativ əməliyyatlar həyata keçirirlər. Son gündə Azərbaycanda formalaşan neft strategiyası ilə ölkəmizdə bu fakt tamamilə saxlanılıb. Bu nəzarət

əsasında dövlət büdcəsində optimal olaraq müəyyən olunan neftin ixrac qiyməti, ARDNF təsnifatı və digər makroiqtisadi mexanizmlər qalır(www.oilfund.az .).

Neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı bu sahədə ən vacib makroiqtisadi göstəricidir. Neft-qaz istehsalçıları olan inkişaf etmiş ölkələrdə neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı 20-30% -dən çoxdur. Ümumiyyətlə, neft-qaz sənayesi ənənəvi olsa belə, ölkələr üçün müvafiq standartın 20-25% -nə malik olması optimaldır. Həm də adambaşına düşən ÜDM-in hər birinin 20-25 dollardan çox olması şərtidir. Azərbaycanın bu göstəriciləri həmin dövrdə 48,5% və 6008 dollar təşkil edib (www.socar.com .).

Aşağıdakı cədvəldə iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ÜDM istehsalının təsirini görə bilərik.

Cədvəl 1: İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (əsas qiymətlərlə), cari qiymətlərlə, milyon manat

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul - cəmi	42 465,0	52082,0	54 743,7	58 182,0	59014,1	54 380,0	60425,2	70337,8	79797,3
neft-qaz sektoru	20409,5	25829,9	24487,3	23778,1	21405,2	15382,2	19552,6	25005,4	31758,6
qeyri-neft sektoru	19179,0	23196,1	26864,4	30525,9	33195,9	34138,8	35951,1	40328,0	41810,5
məhsula və idxala xalis vergilər	2 876,5	3 056,0	3392,0	3878,0	4 413,0	4859,0	4921,5	5004,4	6228,2

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Yuxarıdakı cədvəldə gördüyümüz kimi, ümumdaxili məhsul cəmi 2017 –ci ildə 2010 – cu ilə nisbətən 27 872,8 milyon manat, 2018 – ci ildə isə 37 332,3 milyon manat artmışdır. Neft – qaz sektorunun hasilatı isə 2010 – cu ilə nisbətən 2017-ci ildə 4 595,9 milyon manat, 2018 – ci ildə isə 11 349,1 milyon manat artmışdır.

Bütün istehlak indeksləri əhəmiyyətli dərəcədə qorunan müvafiq dövrdə ÜDM ilə neft-qaz sektoru ilə neft sektoru arasındakı statistik xətti korrelyasiya peer-to-peer ifadəsində qiymətləndirilə bilər. Bu hesablamaları etmək üçün nəzəri məntiqlərə əsaslanan korrelyasiya formasının formuludur (Kozyrev VM 2000):

$$R = K_s/K_o$$

Burada R - korrelyasiya əmsalı (R_1 - neft-qaz sektoru, R_2 - qeyri-neft sektoru);
Ks - korrelyasiya subyekti (K_{s1} - neft-qaz sektoru, K_{s2} - qeyri-neft sektoru);
Ko - korrelyasiya obyektı (ÜDM artımı).

Korrelyasiya əmsalı korrelyasiya subyektinin dominant mövqeyinin təqdim edildiyi vahiddən daha böyükdür. Əks təqdirdə, korrelyasiya obyektı yalnız eyni obyektə deyil, digərindən də müəyyən edilir.

Bu formuldan istifadə etməklə 2010-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ÜDM-si ilə neft-qaz sektoru ilə neft sektoru arasında korrelyasiya dərəcələrinin müəyyənəşdirilməsi mümkündür:

Göstəricilər:

neft-qaz sektorunda artım 55,60%;

Neft sənayesi 118% artmışdır;

ÜDM artımı 87,91%;

Neft-qaz sektoru üçün hesablanmış;

$R_1 = K_1 = 55.60 / 87.91 = 0.63$;

Neft sektoru üçün hesablanmış;

$R_2 = K_o / K_{s2} = 118 / 87,91 = 1,34$ korrelyasiya əmsalları üzrə edilən hesablamalardan görünür ki, son 8 il içində neft və qaz sektorunda yaşanan artım lider xarakterdə olsa da və ümumi olaraq respublika üzrə ÜDM-nin inkişafında başlıca rolu xarici neft sənayesi ilə paylaşıdı. Neft sektorunun müvafiq korrelyasiya əmsalının vahiddən daha kiçik olması neft sənayesində son vaxtlar mühüm rol oynayır.

Retrospektiv baxımdan bu, milli neft-qaz sektorunun iqtisadi artımda aparıcı rolunu bir daha göstərir. Əlbəttə ki, bu statistik metod dəyişənlərin riyazi bağımlılığını əks etdirir. Lakin realıq ki, bu gün ölkənin iqtisadiyyatı əsasən neft-qaz sektorunun vektor xəttində hərəkət edir. Buna görə də, neft-qaz sektorunun ÜDM-i və nəticələrinin ciddi şəkildə alınması lazımdır. Bu sahədə perspektiv baxımından 3-4 il müddətinə əlaqəli hesablamalar aparmaq mümkündür.

Uzun müddətli mühasirə planında hesablaşmaların olmaması bir sıra artım göstəricilərinin dəqiq qiymətləndirmələrinin olmaması ilə bağlıdır. Beləliklə,

ölkədə 2012-2015-ci illər arasında orta illik iqtisadi artım tempi 5-7% təşkil edir, 2015-ci ildə ÜDM-in artımının orta göstəricisi 53,5 milyard manat (2012: 43,5 milyard manat) daha çox olmuşdur.

Neft-qaz sektorunda artım (neftin qiymətində orta dünya inkişafı), ÜDM-in pessimist ssenarisinin artması ilə təxmin edilən hesablamalara əsasən, optimist ssenaridə 2-4% səviyyəsində həll olunacaq. Belə bir vəziyyət göstərir ki, əgər neft sektoru yüksək dinamika olmayacağına, 2015-ci ilə qədər iqtisadi artım neft-qaz sektorunun artması ilə bağlı olacaq. Aşağıdakı mərhələdə, neft hasilatının azalması ilə bu dərəcələr bir az yumşaq olacaqdır. 2020-2040 dövründə ölkədə qaz istehsalında kifayət qədər artımın gözlənildiyini nəzərə alsaq, bu dövrdə müşahidə olunur. Farkların ÜDM-in üstünlüyü ilə getməsi faktı neft sektoruna əsaslanan artım mühitindən asılıdır.

Cədvəl 2: Neft hasilatı, mln ton

İl	SOCAR	AZƏRBAYCAN
2009	8543.3	50419.3
2010	8459.7	50795.5
2011	8400.9	45625.4
2012	8289.8	43389.8
2013	8314.9	43483.9
2014	8320.4	42022.7
2015	8160.5	41586
2016	7522.4	41034.5
2017	7427.1	38688.9
2018	7542	38814

Mənbə: www.socar.az

Cədvəl 3: Qaz hasilatı, mln ton

İl	SOCAR	AZƏRBAYCAN
2009	6903	23681.6
2010	7178.9	26349.6
2011	7084.2	25752.9
2012	6924.6	26908.8
2013	7140.1	29456
2014	7222.8	29617
2015	6871.4	28977
2016	6266.7	29367.1
2017	6089	28597.9
2018	6525	30490

Mənbə: www.socar.az

2017-ci ildə ölkədə 38,7 milyon ton neft və 28,6 milyard ton neft var. kubmetr qaz əldə edildi. 2016-cı ilə nisbətən neft istehsalı 2,3 milyon təşkil edir. ton qaz hasilatı 0,8 milyarddır. kubmetr az olmuşdur. 2017-ci ildə neft və qaz yataqları ARDNŞ-də 747,1 min ton neft (kondensat ilə), 6089,1 mln. m³ qaz əldə edilmişdir (www.socar.com).

Cədvəl 4: SOCAR üzrə neft hasilatı

	2017-ci il				2016-cı il faktiki	2017/2016 müqayisədə + ;-
	proqnoz	faktiki	+/-	faiz		
SOCAR	7700,0	7427,1	272,9	96,5	7522,4	-95,3
- Azneft İB	6327,6	6169,6	-158,0	97,5	6234,8	-65,2
- ƏŞ/ MM	1311,5	1210,9	-100,6	92,3	1239,6	-28,7
- SOCAR Ümid MMC	60,9	46,6	-14,3	76,5	48,0	-1,4

Mənbə: www.socar.az

2017-ci ildə ARDNŞ-də işləyən yataqlardan 7427,1 min ton neft çıxarılıb ki, bu da təxminən 272,9 min ton olan 96,5% -dir. 2016-cı ilə nisbətdə 2017-ci ildə 95,3 min ton neft çıxarıldı. 2017-ci ildə AÇG yatağından 28906,4 min ton kondensat, Şahdənizdən isə 2355,4 min ton istehsal edilmişdir. 2017-ci ildə ARDNŞ-də qaz hasilatı 939% səviyyəsində qiymətləndirilir və 6089,1 mln.m³-ə çatdı. Bu, 2016-cı ildən 441.0 mln.m³ azdır (www.socar.com).

Cədvəl 5: SOCAR üzrə qaz hasilatı

	2017-ci il				2016-cı il faktiki	2017/2016 müqayisədə + ;-
	proqnoz	faktiki	+/-	faiz		
SOCAR	6530,0	6089,1	-441,0	93,2	6266,8	-177,7
- Azneft İB	5739,0	5413,9	325,2	94,3	5620,6	-206,7
- ƏŞ/ MM	385,0	364,3	-20,7	94,6	360,7	3,6
- SOCAR Ümid MMC	406,0	310,9	-95,1	76,6	285,5	25,4

Mənbə: www.socar.az

Hesabat dövründə SOCARDAN 2882,3 milyon m³ qaz ACK tərəfindən əldə edilmiş və 2792,6 mln.m³ Şahdeniz yatağından qaz alınmışdır. Bildiyimiz kimi, milli iqtisadiyyata təsir edən aspektlərdən biri neft və qaz məhsullarının ixracıdır. Buna görə 2010-2017-ci illərdə neft-qaz sektorunda ixrac statistikasına baxaq.

Cədvəl 6: Enerji məhsullarının ixracı (natura ifadəsində)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Xam neft, min ton	44507,9	39028,7	36756,5	36707,8	35227,3	35109,9	34972,4	32845,2
Təbii qaz, milyon kub m	6 187,2	6 817,4	6 616,7	7 308,0	8 093,2	8 145,2	8 049,1	8 856,9
Mayeləşdirilmiş neft qazları, min ton	155,9	109,4	90,0	92,5	35,1	15,5	58,8	82,4
Avtomobil benzini, min ton	196,8	96,5	60,1	24,6	13,4	4,7	4,5	7,0
Ağ neft tipli reaktiv mühərrikyanacağı, min ton	114,6	78,9	146,0	131,3	196,7	236,5	236,3	181,0
Nafta, min ton	64,5	-	-	-	-	-	-	-
Dizel yanacağı, min ton	1 569,4	1 359,1	1 139,0	1 084,8	1 523,2	1 655,0	1 228,1	603,2
Mazut, min ton	184,3	213,1	107,1	228,3	236,8	113,4	23,4	12,5
Neft koksu, min ton	389,9	262,5	192,9	214,7	286,7	263,9	172,7	257,3
Neft bitumu, min ton	14,0	20,0	11,1	-	3,2	-	-	-
Sürtkü yağları, min ton	80,8	72,6	49,4	40,5	36,3	14,9	9,4	20,9
Digər neft məhsulları, min ton	-	-	-	27,2	25,8	25,8	1,9	10,8
Elektrik enerjisi, milyon kVt saat	462,4	804,8	680,3	495,6	489,3	265,0	1 095,5	1 282,5

Mənbə: www.socar.az

Hazırda bu artım büdcə strukturu şəklindədir. Burada neft sektorunu inkişaf etdirmək perspektivliyindən kaynaklanaraq, başlıca iqtisadi strategiya olaraq, ölkədə ixrac potensialı yeni istehsal güclərinin və yüksək xidmət sahələrinin yaradılması ilə vergi içində genişləndirilməsi prioriteti dayanır. Bununla birlikdə, dövlət büdcəsinin və də ümumi olaraq ölkə iqtisadiyyatının neft və qaz mənbələri və eyniliklə onların dünya bazarlarındakı qiymət meylləri asılılığını minimumlaşdırmaq məqsədiylə büdcə xərclərinin artım sürəti və ARDNF transfertləri arasında normativ normalaşdırılması müqabil maliyyə mexanizminin inkişaf etdirilməsi də lazımlı olaraq qəbul edilir.

Dünya bazarında neftin optimal qiymətlərini müəyyən etmək üçün alternativ hesablama mexanizmlərindən istifadə etmək də vacibdir. Bütün bunlarla birlikdə, qeyd edilməlidir ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft-qaz sektorunun əhəmiyyəti yalnız ARDNF sərhədləri ilə məhdud deyil. ARDNF-dən kənarında vergi daxilolmalarının payı dominantdır. Hər il orta hesabla ARDNŞ tərəfindən 1,5-2,0 milyard TL dövlət büdcəsinə vergi ödənişi həyata keçirilir. Bu həm ixrac yönələn və həm də daxil istehlakı təmin edən istahsal həcmələri ilə aparılır (www.stat.gov.az).

Milli neft-qaz sektorunun də inkişafın ölkədəki iqtisadi artım təsirinə vergi ödənişləri kontekstində yanaşdıqda görürük ki, bu sektor bütün vergi daxil olmalarının əhəmiyyətli hissəsini özündə cəm etmişdir. Aşağıda 2016-2017-ci illər arasında neft-qaz sektorunun ölkənin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolunu əks etdirən cədvəl verilmişdir:

Cədvəl 7: Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları

İllər	2016			2017		
	Proqnoz	İcra	İcra faizi	Proqnoz	İcra	İcra faizi
Göstəricilər (milyon manat)						
Cəmi	7010,0	7015,6	100,1	7645,0	6973,5	91,2
Neft sektoru	1610,0	1610,1	100,0	1840,0	1784,0	96,9
Qeyri – neft sektoru	5400,0	5405,5	100,1	5805,0	5189,5	89,4

Mənbə: www.socar.az

Qeyri-neft sektorunun həcmi 2016-cı ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 4,0 faiz (216,0 milyon manat) azalıb. 2017-ci ildə vergi gəlirləri vergilərin icrasını təhlil edərkən görülə bilər və cəmi vergi gəlirləri rəsmi olaraq ƏDV (27,2% faiz) və gəlir vergisi (32,8 faiz) hesab olunur. Eyni zamanda digər vergi ödəyiciləri, xüsusən gəlir vergisi, ümumi vergi daxilolmalarının təsirini göstərdi. Analizlər və tədqiqatlar bir daha göstərdi ki, Azərbaycanın dövlət gəlirləri əsasən neft-qaz ehtiyatlarıdır. Müasir nöqtəyi-nəzərdən, bunun üç əsas mənbəyi ARDNŞ, AÇG və Şahdənizdir. Bu üç mənbə, ölkənin ixrac potensialının güc faktoru olaraq valyuta tutumu cərəyanlarını təmin edir. Bu gün Azərbaycanın neft-qaz sektorunda payı 92-95% -dir. Bu, son 10-15 il ərzində neft-qaz sektorunda inkişaf dinamikliyinin

qorunub saxlanılması üçün strateji həyata keçirilməsi üçün hazırlanmalı və hazırlanmalıdır. Əgər belədirsə, ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün neft-qaz sektoru daha da güclənəcək (www.socar.com).

2.2. Neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi zəruriliyi və istiqamətləri

Neft maraqlarının istismarının əsas tendensiyalarının müəyyənləşdirilməsi və bu məqsədlə bölünmənin əsas prinsiplərinin yaradılması respublikamız üçün mühüm problemlərdir. Yeni iş maraqlarını iqtisadiyyatın digər mühüm sahələrinə yönəltmək, yeni iş yerlərinin açılması, neft sahəsindəki yeni istehsal obyektlərinin istifadəsi, yəni əhalinin sosial müdafiə fəaliyyətinin daha da nəzərə alınması onun iqtisadi siyasətində qabaqcıl vəzifə kimi nəzərə alınır.

Neft hasilatı Azərbaycanın son məqsədi olmamalıdır, lakin bu, iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir yoldur. 2014-2018-ci illərdə dövlət proqramının təsdiqlənməsi, həmçinin neftdən əldə olunan mənfəət milli iqtisadiyyatın çoxtərəfli inkişafına əsasən faydalı istismar probleminə mühüm yer vermişdir. Bu mərasimlərin əsas məqsədi yeni iş yerləri yaratmaq, təbii sərvətlərin istifadəsi və yeni iş yerləri yaratmaq, yoxsulluq səviyyəsi minimuma çatmaqdır. Bölgələrin iqtisadi durğunluğunu pozmaq üçün verilmiş bu fermentdə iş adamlarının əməliyyatlarına qarşı bürokratik amillərin aradan qaldırılması müvafiq mühafizə orqanlarına qarşı mühüm öhdəliklərdən biri kimi qəbul edildi. Qısa zamanda Azərbaycanda 75 mindən çox yeni iş yerlərinin yaradılması fərman və sərəncamların, reallaşdırılan əməli-təcrübi işlərin müvəffəqiyyətli nəticələrinin hesabınadır. Ümumilikdə, 2004-2014-cü illər ərzində işsiz insanların sayı 44%, yoxsul insanların sayı 7,1 dəfə aşağı düşmüşdür. Hal hazırda bu göstəricilər daha da azalmışdır (Hüseynov T.Ə. 2000).

Neft mənfəətlərinin iqtisadi çevrilmə üçün istismarı, onun idarə edilməsi və resurslarının təkrar emalı məsələləri ilə əlaqədardır. Neft mənfəətlərinin axını ölkə iqtisadiyyatında yığılmış məsələlərin ümumiləşmiş həllinə istiqamətləndirilməlidir. Ölkəmizin daimi olmayan təbii resursları olmasına baxmayaraq, dövlətin himayə

etmə siyasəti nəticəsində iqtisadi tərəqqiyə çatmaq olar. Dövlətin nizamlayıcı rolu nəticəsində yüksək tərəqqi perioduna çatmış, Cənubi-Şərqi Asiya dövlətlərindən fərqli olaraq, Azərbaycanda sözügedən sahənin inkişafı daha qısa zamanda öz səmərəsini göstərəcək.

Bu isə strateji problemlərin həll olunmasına şərait yaradacaq. Ölkə iqtisadiyyatına xaricdən gələn investisiyaların tələbi olmadan, maliyyə yatırımı üçün yeni mənbələr axtarmadan, iqtisadiyyatın əsas meyllərinin yüksəlməsi və həyati əhəmiyyət kəsb edən maliyyənin ayrılması kimi məsələlərin həll olunmasına imkan yaradan əsas faktor neft fonduna olan pul axınıdır.

Neft mənfəətlərinin Respublikamızın iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarının tərəqqisi niyyətilə ilə kapital yatırımlarına dönməsi qlobal tərəqqi istiqamətlərinin və bazarın mühafizəsi anlayışı ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatın istənilən sahəsinin yenidən qurulması layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün lazım olan investisiya ehtiyatlarının yatırılması indiki dövr üçün dövlətin gücündə deyil. Bu səbəblə neft mənfəətlərinin əlverişli istifadəsi, onun perspektiv şərtlərinin əhatəsini genişləndirir.

Azərbaycan təşkilatlarının paylarına yatırılması xarici investisiyaların vacib səviyyədə neft mənfəətlərinin dövlət proqramlarına görə prioritet sahələrinə istiqamətlənməsi optimal forma hesab olunur (Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya. n.d.).

Ümumilikdə, investisiyanın sırf bu sahəyə cəlb olunmasını zəruri edən fərqli səbəblər mövcuddur. Birincisi, hamımız bilir ki, Xəzər hövzəsi neft mənbələri ilə münbit olan bir ərazidir və dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin bu bölgəyə marağı hələ keçən əsrin başlarında mövcud olmuşdur. Bundan əlavə, müstəqilliyini təzəlikcə qazanmış respublikamız, iqtisadiyyatın hər bir əraziləri üzrə, həmçinin də neft sənayesinə görə deyə bilərik ki, tənəzzül dövründə idi. Dağılmış təşkilatların bərpası isə böyük maliyyə tələb etdiyinə görə onların yenidən yaradılması iqtisadi yöndən əlverişli olmamışdır. Ümumi iqtisadi əlverişliliyə çatmaq niyyətilə isə dövlətə görə ilkin qazancın əldə edilməsi çox vacib faktor hesab edilə bilərdi.

Üçüncü vacib amil kimi, bölgədə siyasi və iqtisadi sakitliyi təmin etmək məqsədilə böyük dövlətlərin bu sahəyə diqqətinin çoxaldılması vacibliyətini ortaya çıxardır. Sırf bu cür vəziyyətdə Heydər Əliyev öz peşəkar və irəlini görən siyasəti ilə bölgəsəl və milli maraqların mərkəzi hissəsi olan neft faktorunu ön plana gətirərək, Azərbaycanı dünya ilə əlaqələrin mərkəzinə yerləşdirdi. Hamımızın bildiyi kimi oktyabr 1994-cü ildə Xəzərin Azərbaycan sahəsindəki «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» quyularından birlikdə yararlanması və neft hasilatının çoxaldılmasının təmin edilməsi üçün beynəlxalq müqavilə bağlandı. Bu sazişin iştirakçıları beynəlxalq konsorsium hazırladılar və sözügedən konsorsium 30 il ərzində «Əsrin müqavilə»sini ARDNŞ ilə imzaladı. Sözügedən müqavilə «Amoko», «Yunikal», «Penzoyl», «Mak-Dermott» kimi ABŞ-ın, «BP» və «Remko» kimi Böyük Britaniyanın, «Lukoyl» kimi Rusiyanın, «Delta» kimi Ərəbistanın, «TPAO» kimi Türkiyənin və «ARDNŞ» kimi Azərbaycanın nüfuzlu şirkətləri arasında imzalandı.

Qeyd olunan müqavilədən sonra Azərbaycana, onun millisərvətlərinə, əsasən də Xəzər neftinə dünyanın marağı çoxaldı. Ümumilikdə xarici investisiyalar vacib hüquqi şəraitin formalaşması işi üç yöndə reallaşdırılır.

Bunlardan ilki, Respublikamız ümumdünya konvensiyalara, müqavilələrə qatılır və dünya sistemin təyin edici və bir çox ölkələr tərəfindən qəbul edilən nizamnamələrə görə istehsal etmək vəzifəsi götürülür. Hal – hazırda respublikamız demək olar ki, belə beynəlxalq məsuliyyətlərə nail olmuşdur. Bundan başqa ikinci nüans kimi, ölkəmizin bir çox dövlətlərlə qarşılıqlı müqavilələrlə razılaşması, sözügedən sənədlərdə investisiyaların ikitərəfli təşviq edilməsi, vergi və s göstərə bilərik. Gömrük problemləri bütün istiqamətlər üzrə detallaşdırılır, ikitərəfli əlverişli şərtlər təyin olunur. Üçüncü vacib nüans kimi, ölkəmizin özünün milli nizamnamələrini qəbul edilməsi, həmin nizamnamələrin yerli və xarici iş adamları üçün hüquqi normaları təyin edir. Bu məqsədlə, «Xarici investisiyaların mühafizəsi barəsində», «İnvestisiya barəsində», «Səhmdar təşkilatlar barəsində», «Müflisləşmə barəsində», «Mülkiyyət barəsində», «Sahibkarlıq əməliyyatları barəsində», «Banklar və bank əməliyyatı barəsində » və s. qanunlarını, Vergi və

Mülki məcəlləsi, Əmək məcəlləsi, Gömrük məcəlləsini xüsusi göstərmək mümkündür (Hacızadə E.M. 2000).

Onu da bildirmək lazımdır ki, neft istehsalının və əmək qabiliyyətinin daimi olaraq çoxalmasının, elmi-texniki inkişaf və istehsalın əlverişliliyinin tərəqqisinin, neftqazçıxarma sahəsinin mənfəətlə istifadəsinin vacib köməkçilərindən biri bu sektorun mühüm fondlarının hərtərəfli yenidən istehsalını təyin edən əsaslı inşaatdan və ona istiqamətləndirilən investisiyanın tutumu ilə bağlıdır. Hərtərəfli bərpa əsas fondların formalaşdırılmasının hər bir səviyyələrini, yəni obyektlərin layihələşdirilməsindən onların işə düşməsinə kimi olan proses ardıcılıqları özündə birləşdirir. Azərbaycanın neft sektorunda əsaslı bərpa işlərinin daimi olaraq böyük sferada həyata keçirilməsi, onun tərəqqisinin hər bir hissəsində neftqazçıxarma sənayesinin spesifik xassəsi ilə əlaqədardır. Hal-hazırda investisiya yatırımlarının 50%-dən artığı neftqazçıxarma sənayesinin mühüm fondlarının çoxaldılmasına və inkişafı üçün işlədilir.

Azərbaycan neft sektorunun praktikasını sübut edir ki, hal - hazırkı neftqazçıxarma sahəsinin texniki avadanlıqlarla yenidən silahlandırılması, bərpası və əhatələndirilməsi neft istehsalının əlverişliliyinin inkişaf etdirilməsi və onun sürətinin maksimuma çatdırılması vacib rola sahibdir. Investisiya yatırımının böyük ölçüsü yeni, daha sərfəli texniki qurğuların əldə olunmasına və yerləşdirilməsinə sərf olunur, neftqazçıxarma sahələrində reallaşdırılan tikinti quraşdırma planlarının xüsusi tutumu isə bununla müqayisədə daha az olur.

Neft sektorunun da tikinti-quraşdırma tədbirlərinin iqtisadi vacibliyi neft-qaz istehsalının ehtiyac duyulan yeyinliyini və miqyasını emal və qeyri-emal təyinatlı müəssisələrin tərəqqisindəki ən uyğun müqayisələri, istehsal indeksinin maddi büdcəsinin tərəqqisini ən son texniki vasitələrin tətbiq olunmasının təminindən ibarət olmuşdur. Hal-hazırda neftqazçıxarma sektorunun tərəqqisinə investisiya yatırımı müəyyən olunarkən dövlətimizin iqtisadi vəziyyətinin neft və qaza, eləcə də neft məmulatlarına olan ehtiyacı, yeni neft-qaz quyularının aşkar olunmasının vacibliyi diqqətə alınır. Neft sektorunun quruluş hissələrində investisiya yatırılmasının tərkibi və strukturu bir – birinə bənzəmir. Buna misal

olaraq, qazma kontorlarında investisiya yatırımlarının daxilinə aid edilən aşağıdakı xərcləri göstərə bilərik:

- Tikinti-bərpa tədbirlərinin reallaşdırılmasına xərclənən pul vəsaitləri;
- Qazma tədbirlərini görmək üçün ehtiyac duyulan qazma texnikalarının əldə olunmasına, ölkəyə daxil olunmasına və quraşdırılması üçün lazım olan pul vəsaitləri;
- Geoloji-tədqiqat tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə sərf olunan məsrəflər;
- İnzibati idarəolunma sisteminin qorunub saxlanması üçün lazım olan pul vəsaitləri;
- İnfrastruktur sahələrinin qurulmasına və ətraf aləmin mühafizə olunması üçün sərf olunan pul vəsaitləri.

İnvestisiya yatırımlarının içinə həmçinin aid olan xərclər arasındakı müqayisənin faizlə ifadəsi həmin yatırımın strukturunu təmin edir.

İnvestisiya yatırımlarının bölgəsəl, texniki və yenidən istehsal strukturunu bir-birindən ayırırlar. İnvestisiya yatırımının sektorlara görə quruluşu ümumilikdə iqtisadiyyatın, və ya ayrılıqda qəbul olunmuş sənaye bölgəsinin təşkilatın, müəssisəsinin müxtəlif quruluş sahələri işində investisiya yatırımının bölgüsünü xüsusiləşdirir.

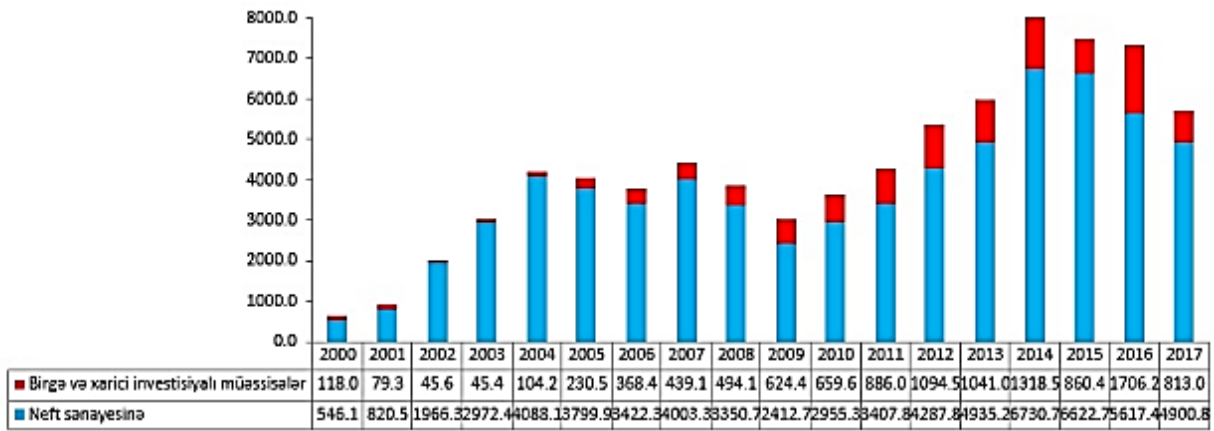
BXI-nın Azərbaycanın müstəqil iqtisadiyyatına daxil olması demək olar ki, 1995-ci ildə başlamışdır. 1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən etdikdən sonrakı ilk illərdə müşahidə edilən siyasi qeyri-sabitliyin 1994-ci ilin sonlarında əsasən aradan qaldırılması, Qarabağ savaşında atəşkəsin elan edilməsi, xüsusilə 1994 Sentyabr ölkənin ilk beynəlxalq neft müqaviləsi olan "Azəri-Çıraq-Günəşli" layihəsi hasilatın Paylaşımı müqaviləsinin (PSA) imzalanması ölkəyə birbaşa xarici investisiyalara gətirib çıxardı. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbook/s/nd

1995-2008-ci illərdə milli iqtisadiyyatın DSK-məlmatına əsasən ümumi 125,5 milyard. ABŞ dolları məbləğində xarici investisiyalar daxil edildi, bunlardan 96% -i (və ya 120,6 milyard ABŞ dolları) 2000-2017 dövründə baş verib. 2000-2017 dövründə ölkə daxilində bütün xarici investisiyalar 29,2 milyard idi.

Azərbaycan hökumətinin və ya ayrı-ayrı dövlət və özəl qurumların dollarları (və ya 24,2%) beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının maliyyə qurumlarından 77,8 mlrd. Dollar (64,5%), 217,7 mln. Dollar (0,2%) neft bonusu, qalan 13,4 mlrd. Dolları (11.1% 'i) isə digər investisiyalar (xüsusilə portfeli sərmayələri) olub (<https://www.cbar.az/lpages/statistics/external-sector-statistics/>; <https://www.cbar.az/assets/4307/XSB.pdf> nd).

2000-2017-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 77,8 milyard dollar yönəldilmişdir. BXI'nin 66,8 milyard dolları. dollar və ya neft sənayesində 85,9%, qalan 19,9 milyard. Dollar (14,1%) neft yataqlarında həyata keçirilmişdir. İllərdir neft sektoruna daxil olan BXI-nin ümumi sayı neft sektoru ilə müqayisədə həmişə çoxdur (şəkil 6).

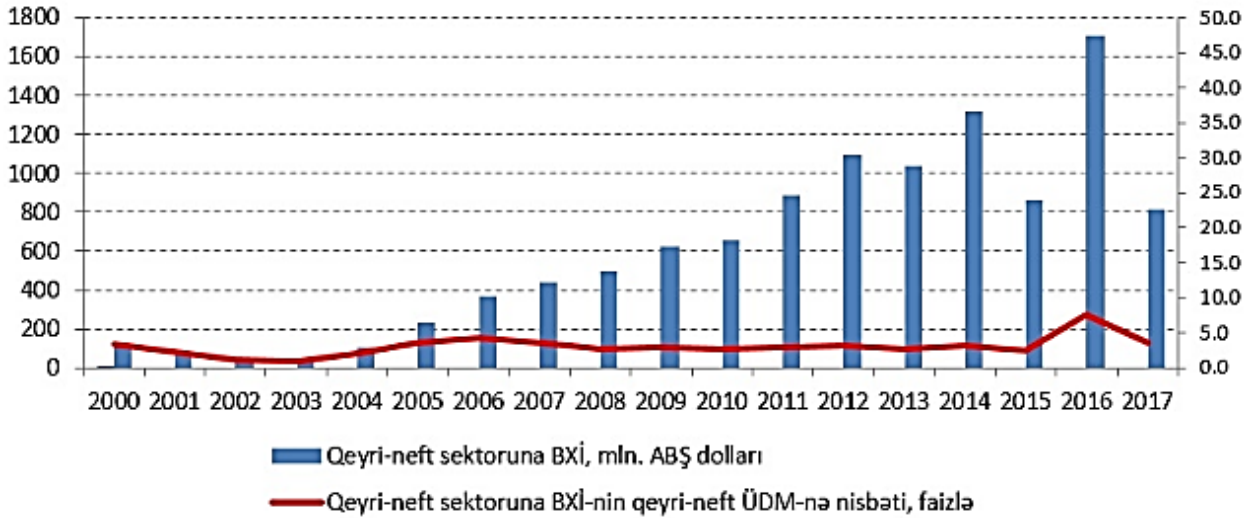
Şəkil 6: Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və qeyri-neft sektorlarına yönəldilən birbaşa xarici investisiyaların dinamikası. mln.ABŞ dolları

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Ölkənin neft sektoruna daxil olan BXI-nın ümumi sayı 2008-ci ildə 500,0 milyon dollar, 2012-ci ildə isə 1,0 milyard idi. dollar səviyyəsinə çatdı. 2003-2014-cü illərdə neft sektoruna daxil olan BXI məbləğinin tədricən artmasına baxmayaraq, son 3 ildə (2015-2017) kəskin dəyişkənlik müşahidə olunmuşdur: 2015-ci ildə bu cür investisiyaların həcmi 34,7% azalıb - 2017-ci ildə yenidən yüzdə 52.4 azaldı (yəni 2 qatdan çox) (şəkil 7).

Şəkil 7: Qeyri-neft sektoruna BXİ-nin illər üzrə dinamikası (mln.ABŞ dolları) və onun qeyri-neft ÜDM-nə nisbəti(faizlə)

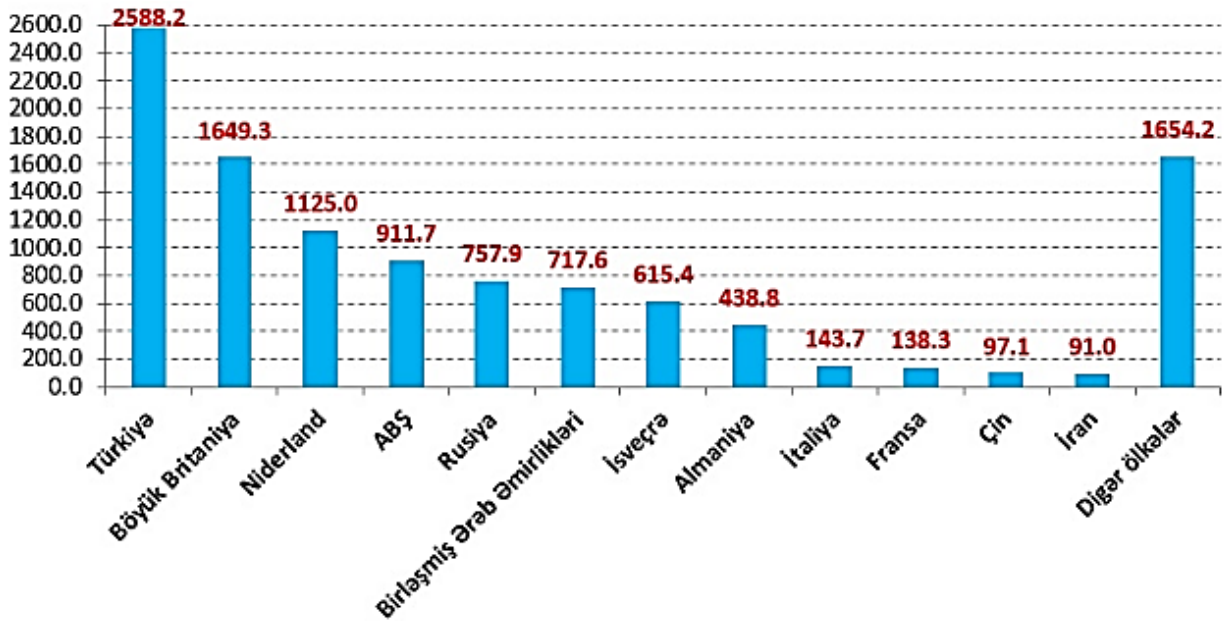
Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanın neft sektoruna daxil edilən BXİ nin neft sektoru illik GSYİH'a nisbəti 2007-ci ilə qədər hər zaman% 20 'in üzərində olub (hətta 2004-ci ildə 150% -i ötüb), 2008-2013-ci illər dövründə 10-% 20 aralığında dəyişdi, 2015-ci ildən sonra yenidən 30% -dən çox olmuşdur (www.stat.gov.az). Bundan fərqli olaraq neft sektoruna daxil edilən BXİ nin neft ÜDM nə nisbəti çox zaman 3% 'in altında olub (yalnız bir neçə il 3%' in üstünə çıxa bilər bilib). 2016-cı ildə göstəricinin səviyyəsi 7,6% -ə yüksəldi. Göstərici belə kəskin dəyişilməsində eyni il neft ÜDM-nin kəskin eniş təyin edici rol oynamışdır: 2016-cı ildə qeyri-neft ÜDM-miqdarı təxminən 22.5 milyard. ABŞ dolları səviyyəsində olur ki, bu da 2014 ildəkindən (təxminən 42.3 milyard. Dollar) 46.8%, 2015-ci ildəkindən (təxminən 33.3 milyard. Dollar) isə 32.4% az olub.

2017-ci ildə BXİ-nin azalması nəticəsində bu göstərici səviyyəsi 3,5% -dək azalmışdır. (Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji yol xəritəsində qarşıya qoyulmuş hədəfin "2025-ci ilə qədər neft sektoruna istiqamətli BXİ-in neft ÜDM dəki payının 4 səviyyəsində tutmağı" kimi təyin olunması bu baxımdan qüsurlu görünür, çünki milli valyutanın məzənnəsi göstəricinin səviyyəsinə ciddi 2000-2017 dövründə ölkənin neft sektoru 10,9 milyard dollara çatdı.

ABŞ dolları məbləğində BXİ girdikləri bu bu dövrdə ölkənin neft sektorunda yaradılmış ümumi ÜDM-nin 3.3% 'i qədərdir. DSK-məlumatına görə, bu dövr (2000-2017) dövrü neft sektorunda ümumi BXİ-2567,2 mln. Dolları (23.7% 'i) Türkiyə, 1649.3 mln. Dollar (15,1%) Birləşmiş Krallıq, 1125,0 mln. Dollar (10,3%), Hollandiya, 911,7 mln. ABŞ dolları (8,3%), 757,9 mln. Rusiya Federasiyasının dollarları (6,9%), 717,6 mln. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri) dolları (6,6%), 615,4 mln. Dollarlıq (6,6%) Almaniya, 143,7 mln. Dollar (1,3%) İtaliya, 138,3 mln. dolları (1.3%-i) Fransa, 97.1 mln. dolları (0.9%-i) Çin və 91.0 mln. dolları (0.8%-i) İran şirkətlərinin payına düşüb (şəkil 8).

Şəkil 8: 2000-2017 – ci illər dövründə Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna axan BXİ-nin ölkələri, (mln.ABŞ dolları)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanın neft sektorunda Türkiyə şirkətlərinin sərmayələri çox zaman (vaxt bir neçə il istisna olmaqla) üstün mövqeyə sahib olub. Ayrıca ABŞ, İngiltərə, BƏƏ, Almaniya, Fransa və Rusiyadan dərhal dərhal hər il Azərbaycanın neft sektoruna müəyyən qədər investisiyalar daxil etdik. Lakin son 2-3 ildə Rusiya və İsveçrədən olan investisiyalar daha da sürətlə artmışdır. Ölkənin neft sektoruna

girən BXİ nin miqdarı 2015-ci ildəki azalmadan sonra 2016-ci ildə yaşanan kəskin artımda İsveçrə, Rusiya və Türkiyədən daxil olan vəsaitlər təyin edici rol oynamışdır: eyni il qeydə 1.7 milyard. BXİ miqdarı 1.04 milyard ABŞ dollarıdır. dollar və ya 61.0% -i bu 3 ölkənin payına düşdü.

DSK-nın məlumatına görə 2017-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas sərmayə (fixed capital) istiqamətli 8.7 milyard lirəlik bütün xarici investisiyanın (BXİ daxil) 6.3 milyard manatı (72.6 faizi) mədənçıxarma sənayesində (xüsusilə neft-qaz hasilatına), qalan 2.4 milyard manatı isə iqtisadiyyatın digər sahələr. Neft / qaz sahələrində əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyanın 1.07 milyard manatı (təxminən% 45) inşaatın, 548.1 mln. Nəqliyyat və saxlama sektorunun manat (22,8%), 468,9 mln. manat (19,5%), suya olan tələbat, təxminən 200 milyon. manatı (8.3% 'i) isə elektrik, qaz və buxar istehsalı payına düşdü (Azərbaycanın statistik göstəricilər-2018, s. 573 nd).

Əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyaların 2017-ci ildə müşahidə edilən belə edən quruluşu az qala son 3 ildə (2015-2017) dəyişdirilməz. Elə ki, DSK-nın məlumatlarına görə etdiyimiz hesablamalar göstərir ki, son 3 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas sərmayə bütün qaynaqlar üzrə yönəldilmiş 24.8 milyard lirəlik xarici investisiyanın 18.6 milyardı, və ya% 75 mədən sənayesinin (xüsusilə neft və qaz sənayesinin) payına düşüb. Son 3 ildə iqtisadiyyatın qalan sahələri əsas sərmayə sərf edilən 6.2 milyard lirəlik xarici investisiyanın 51.3 faizi (3.2 milyard manat) tikintiyə, 21.2% -i (1.3 milyard manat) anbar təsərrüfatına, 18.2% 'i (1.14 milyard manatı) su təchizatına, 4.6% -i (288,5 milyon manat) elektrik enerjisi istehsalına yönəldilib. Bunlardan fərqli olaraq, son 3 ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində əsas sərmayə ümumi 76.8 milyon manat (1.2%), emal sənayesində 48.2 milyon manat (0.8%), məlumat və ünsiyyətdə isə 22.0 milyon manat (0.3%) xarici investisiya olub (<https://www.stat.gov.az/source/construction/nd>).

2.3. Azərbaycanın beynəlxalq neft müqavilələri və onların ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti

Azərbaycan nefti əvvəlki dövrlərdə xarici şirkətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Keçi dövr üçün unikal olan bu xarakterik Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən və fəaliyyət dövrünü bərpa etdikdən sonra ənənəyə çevrildi. Bu prosesin daha da sürətlənməsi 1993-cü ildə ölkənin sabitliyi ilə bağlıdır. Söz mövzusu ildən dövlət başçısının səyi və idarəediciliyi ilə neft və qaz quyularının xarici təşkilatlarla birlikdə işinə aid xüsusi proqram yaradılaraq, 20.10.1994-ci ildə ABŞ, İngiltərə, Norveç, Türkiyənin, Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanı şirkətləri ilə ARDNŞ arasında "Əsrin müqaviləsi" adlı saziş imzalandı. Müqavilədə, Xəzərin Azərbaycan bölgələrində "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" quyularının istifadəsinə aid pay bölgələrinin şərtləri nümayiş etdirildi. Müqaviləyə əsasən, 30 il ərzində 5 il ərzində milyon ton neft alınmalı, 253 milyon ton bu məhsul Azərbaycana veriləcək.

İstifadə zamanı ərzində planlaşdırılmış məbləği, 157,6 milyard dolları tutumuna çatdırmaq nəzərdə tutulur. Sözügedən məbləğin 81,6 milyard dolları Azərbaycanın hesabına düşür. Hesablamalara əsasən Azərbaycanın 55 milyard m³ səmt qazından əldə olunan gəlir təqribən 55 milyon ton neftə çatacaqdır. Eləcə də müqavilədə qeyd olunan quyularda Azərbaycanın keçən illərdə tətbiq etdiyi tədqiqat tədbirlərinə xərclədiyi 420 milyon dollar əhəmiyyətli dərəcədə səmərə gətirməlidir.

Qazma tədbirlərinin bitməsində sonra aydın oldu ki, «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» quyularında öncədən verilən məlumatlarda göstərilən 512 milyon yerinə 641 milyon ton neft mövcuddur. 14.12.1996-cı ildə Bakıda ARDNŞ ilə 14.12.1996-cı ildə ARDNŞ ilə "Dan Yulduzızı" və "Oşrefi" neft yataqlarının "Ambulans", "Yunokl", Amerikanın "iter" və "Delta" şirkətləri arasında Səudiyyə Ərəbistanının birgə əməliyyatları haqqında saziş imzalanmışdır. 1997-ci ildə "Lənkəran-dəniz" və "Talışdaniz" yataqlarının əməkdaşlığı və bölüşdürülməsi barədə ARDNŞ və Elf-Akiten və Fransanın Total şirkətləri arasında 25 illik müqavilə imzalanıb. Sözügedən sazişlərə aşağıdakılar da daxildir: «D-22» dəniz sazişi adlanan 1997-ci ildə bağlanmış saziş. «Naxçıvan» perspektiv quyularına

görə müqaviləsi «Abşeron» dəniz qrupu üzrə müqavilə. «Oğuz» dəniz birləşməsi üzrə müqavilə. Kürdaşı dəniz birliyinə görə müqavilə 1998-ci ildə bağlanmışdır. «Araz», «Alov» və «Şərqi» üstünlüyə sahib olan dəniz neft quyuları üzrə müqavilə (Алиев И.Г. 2003, s.19).

«İnam» üstünlük qazanmış dəniz neft quyusu barəsində müqavilə. «Qarabağ» dənizdə olan neft quyuları üzrə «Şah-dəniz» neft quyuları qrupuna əsasən 1999-cu ildə bağlanmış müqavilə. «Yanan-tava», «Atəşgah» və «Muğan-dəniz» dəniz neft quyuları birliyinə əsasən bağlanmış müqavilə. «Zəfər»-«Məşəl» dənizdə olan neft quyularına görə müqavilə. «Cənub»-«Dalğa»-«Savalan», «Lerik-dəniz» neft quyularına əsasən bağlanmış müqavilə.

Quru sahəsində neft quyularının birlikdə işlənməsi üçün bağlanmış müqavilələrə aşağıdakılar aiddir: «Muradxanlı» neft quyusuna daxil olan yataqlar birləşməsinə görə 1998-ci ildə bağlanmış müqavilə. «Padar» sahəsi və ona birləşmiş üstünlük qazanmış neft quyularına əsasən 1999-cu ildə bağlanmış müqavilə. «Cənub – Qərb Qobustan» neft quyularının qrupuna görə «Kürsəngi-Qaradağlı» neft quyuları birləşməsi üzrə bağlanmış müqavilə.

Ümumilikdə dünyanın 14 dövlətinin 33 neft şirkəti və ARDNŞ arasında bağlanmış dənizdə və quru sahəsində neft, qaz quyularının birlikdə işlənməsi haqqında 23 müqavilə imzalanmışdır. Sazişlərin ümumi tutum üç milyard dollardan artıqdır. Bundan başqa neft əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayan Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft borusu xətti çəkilmişdir. «Əsrin müqaviləsi» imzalandığı gündən etibarən xeyli sayda sənaye və inşaat təşkilatları Qərb təşkilatları ilə birlikdə işə başlamış üç mindən artıq ölkə vətəndaşı işlə təmin olunmuşdur (Əliyev T.N., Babayev M.T. 2003, s.15).

Tarixi hadisələrdən biri kimi həmçinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru xəttinin çəkilməsinin bitməyini göstərə bilərik. Azərbaycanın iqtisadiyyatına 35 milyard dollar dəyərində gəlir gətirilməsi, yəni 30 il ərzində 50 milyon ton neft ixrac edilməsi ümidi sözügedən kəməre bağlanmışdır. Ölkənin sosial – iqtisadi tərəqqi perspektivində vacib yerə sahib olan neft sektorundakı müqavilələrinin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı təcəssümü açıq görünməkdədir. Ha-hazırda

respublikamız neft emalını iki zavodun köməyi ilə həyata keçirir: «Azərneftyağ» və «Azərneftyanacaq» zavodları ilə. Zavodların birlikdə əməliyyatları layihə gücü 25 milyon ton neft olaraq nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikamızın sabiq Prezidenti Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi neft strategiyası xeyli sayda məsələlərin həll olunmasında pozitiv rola sahib olacağına təməlini qoymuşdur.

- Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll olunmasına çatmaq.
- Xəzərin hüquqi adının ləqallaşmasına çatmaq.
- ABŞ və Qərbi Avropa strategiyasında Azərbaycan barəsində düşüncələrin pozitiv yönə istiqamətlənməsi.
- Ölkə daxilində istehsal olunmuş məhsulu dünya bazarlarına çıxarmaq şəraitini qazanmaq.
- İnvestisiya əldə etmələ iqtisadi tərəqqiyə çatmaq.

Cədvəl 8: Xarici investisiyaların neft yataqları üzrə bölgüsü və onların istehsalın həcmində yeri (mln ABŞ dolları ilə)

№	Neft yataqları	İstehsalın həcmi milyon ton	Sərmayə mlrd ABŞ dol. hesabı ilə	Azərbaycan payı %-lə
1.	«Azəri», «Çıraq», «Günəşli»	630,0	12-14	10
2.	«Qarabağ»	80-150	1,7-2,0	7,5
3.	«Şahdəniz»	100,0	4,0	10,8
4.	«Dan ulduzu-əşrəfi»	100-150,0	1,5-2,0	20
5.	«Lənkəran-Talış-dəniz»	100	0,5-2,0	25,0
6.	«Yalama» (D-222)	100	0,5-2,0	40,0
7.	«Abşeron»	150-300	3-3,5	50,0
8.	«Naxçıvan» (keçmiş D-3)	75-100	5,0	50,0
9.	«Oğuz»	75,0	2,0	50,0
10.	«Kürdaşı»	90,120	2,0	50
11.	«Güney-Qərb-Qobustan»	30,60	0,3-0,5	20
12.	«İnam»	150-25-0	3,4	50
13.	«Muradxanlı»	50-80	1-1,5	50
14.	«Alov», «Araz», «Şərqi»	150-300	9,0	40,0
15.	«Kürsəngi», Qarabağlı	60-90	0,5-0,8	50,0
16.	«Atəşgah»	100,0	2,0	50,0
17.	«Zəfər», «Məşəl»	120-150	2,0	50,0
18.	«Lerik-dəniz», «Savalan»	100,0	2,0	50,0
19.	«Padar»	50-100	0,8-1,8	20,0

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

İnvestisiyaların tumlarının çox olması, iqtisadi əlverişliliyin mövcudluğunun uzun zamandan sonra həyata keçə biləcək, respublikadakı risklərin varlığı və s. buna bənzər məsələlər xarici şirkətlərin Azərbaycana bilavasitə kapital yatırımlarının istiqamətlənməsinə mane olurdu. Sözügedən məsələnin həll olunmasına görə neft sahəsinə kapital yatan şirkətlər birlikdə investisiyalar projelərinə daha çox önəm verir. Sözügedən layihələrdə xarici dövlətlərin özəl təşkilatları və eləcə də milli neft şirkətləri də öz yerini alır (Arif Şəkərəliyev. Qoşqar Şəkərəliyev. 2014, s.58).

Bütün quyular birlikdə fəaliyyət prinsipinə görə istismar olunur. Bütün müqavilələrdə minimum 2 təşkilat arasında həyata keçilir. Neft və qaz quyularının istehsalına əsasən müqavilələrdən xarici investorlar ilə birlikdə milli şirkət hesab olunana Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti də müştərək kimi təqdim olunur. Şirkətlər öz fəaliyyətlərini texnoloji, iqtisadi və idarəetmə şəraitinə yönəltməklə birlikdə, yerli şərait və texnoloji texniki və vəziyyətdən səmərəli istifadə etmək imkanını əldə edir. Bu baxımdan xarici və yerli təşkilatlar arasında iqtisadi-texnoloji iş birliyi istiqaməti Azərbaycanda izlənməkdədir.

Neft və qaz emalı sektorunun zəngin resursa, elmi texnoloji əsasa sahib olması Azərbaycanı xarici investorlarla birlikdə hüquqlu dərəcəyə çatdırır ki, bu da xarici təşkilatlarla iqtisadi-texnoloji iş birliyinə səmərəli şərait və imkan formalaşdırır. Bəhs etdiyimiz yöndən həyata keçən iş birliyi ancaq xarici sərmayə qoyanlar üçün yox eləcə də, yerli təşkilatlar üçün də səmərəlidir. Yəni, ümumdünya müqavilərə görə iş birliyinə başlamış Azərbaycan təşkilatları, ilk öncə yeni iqtisadi əlverişli ola biləcək və bundan sonrakı zamanlarda uzun zamna istismar oluna biləcək müasir texnologiyalardan çıxış üstünlüyü qazanır.

Respublikamızın neft-qaz sektorunda iqtisadi-texnoloji iş birliyinin konkret nümunələri meydana gəlmiş konsorsiumlardır. İndiki də işlənməsi reallaşdırılan quyuların hamısını istismarına əsasən uyğun konsorsiumlar qurulmuşdur. Bunlara aşağıdakı konsorsiumlar aiddir: XBNŞ (Xəzər Beynəlxalq Neft Şirkəti), ŞAitŞ (Şimali Abşeron Əməliyyat Şirkəsi), AB) Ş (Azərbaycan Beynəlxalq Ticarət Şirkəti). Qeyd etmək lazımdır ki, neft sazişləri çərçivəsində Azərbaycanın neft

maşınqayırma şəbəkəsi tamamilə istifadə olunmur. Belə şəraitin varlığı səbəbsiz olmamışdır. Yəni «Əsrin sazişinin» 11-ci qeydində nəzərdə tutulmuş neft maşınqayırma zavodlarının beynəlxalq qabaqcıl neft siması institutlarının sertifikatlarına uyğunluq məsələsi ARDNŞ-in hər hansı xidmət quruluşunu müqavilə məhdudiyyətində təchizat və podratçılıq iş birliyindən uzaqlaşdırır (Atakişiyev Müşfiq. 2014, s.48).

«Əsrin sazişində»nda göstərilmiş bu nüanslar başqa neft müqavilələrində də nisbətən özünü göstərir. Bunları nəzərə almasaq, Bakı neft maşınqayırma zavodlarında sözügedən normalara yetişmədə uyğun işlər yerinə yetirilir.

Müqavilələr üzrə isə Bakı neft maşınqayırma zavodlarının emal etdikləri məmulatlardan yararlanma məsələsi hələki həllinə tam qovuşmamışdır və Azərbaycanın uyğun təşkilatlarının bu sahəyə iştirak etməsi təmin edilməmişdir. Bunları nəzərə almadan bütün gücü ilə çalışmayan maşınqayırma zavodlarının neft müqavilələrində iş birliyi intervalının daha da böyüməsi üstünlükləri bitməmişdir. Bu dediklərimiz üçün isə mütləq sözügedən zavodların modifikasiyası və müasirləşməsi məsələsi həll olunmalıdır. Yenidən düzənlənmə və modernizasiya məsələsinin investisiya təmin olunmasında neft müqavilələri vacib rola sahibdir.

Azərbaycan tərəfi müəyyən hissədə milli neft fondu üçün bu müəssisələrdə bərpa və yenidənqurma tədbirləri həyata keçirməklə xarici iş birlikçilərini start verilmiş işlərin davam etməsinə cəlb etmək istəklərini qazana bilər. Bu cür siyasət olduqca iqtisadi vacibliyyətli və sosial sonluqlu olacaqdır. Başqa yöndən Yaponiyanın, Türkiyə və Rusiyanın bir çox təşkilatları, Azərbaycanın neft maşınqayırma şəbəkəsinə universal normativli məhsul istehsalını təmin edən investisiya yatırımlarına təşəbbüs göstərməkdədir. Burada əsas məqsəd MDB sferasındakı bazardan yararlanmaq və həmçinin mümkün olduqca neft müqavilələri sahəsindəki uyğun iqtisadi münasibətlərin yaradılmasının təmin olunmasından ibarətdir.

Neft müqavilələri üzrə bağlı olan sferalar quruluşunda YEK təşkilatları, əsasən də, enerji istehsalı birlikləri vacib yerə sahibdir. Qeyd edilməlidir ki, ölkəmizdə istehsal zamanı əldə edilən elektrik enerjisinin əhəmiyyətli bir hissəsi də

neft müqavilələri əhatəsində hasilatın təmin olunmasına xərclənir. Bu cür həqiqət isə heç şübhə yoxdur ki, neft müqavilələri tərəfləri ilə, iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında yeni mədudiyyətləri yaradır. Əsrin müqaviləsi əhatəsində keçmiş avadanlıqların müasirləşməsinə daha böyük ölçülü, orta hesabla iki milyard dollar dəyərində sərmayə yatırılmışdır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: “9 №- li kicik muəssisə” 2011, 40 n.d.).

Neft siyasəti yalnız neft sferası ilə sərhədləndirilir. Hal-hazırda Azərbaycanın neft və neft məmulatları Böyük Britaniya, İndoneziya, ABŞ Hindistan, İspaniya, Cənubi Koreya, Tayland, Almaniya, Çin, Fransa, İtaliya, Braziliya kimi dünyanın 30 ölkəsinə daşınır. Neft məhsullarının son istehlakçılara bilavasitə satılmasını təmin etmək və sözügedən fəaliyyət formasına əsasən əməliyyatı mərkəzləşdirmək niyyəti ilə ARDNŞ-nin 2008-ci ildə İsveçrədə əməliyyata qədəm qoymuş treyder təşkilatı - “SOCAR Trading” qısa zamanda Avropada özünü tanınan, nüfuzlu şirkətlər sırasına daxil edərək, başqa coğrafi sferalarda da biznes quruluşlarının yaradılması prosesində əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişdir.

Hal – hazırda ARDNŞ Gürcüstanın enerji ehtiyaclarının 60 %-dən artığını ödəyir. Bu gün Gürcüstanda “SOCAR” brendi ilə 100-dən çox YDM əməliyyatlarını həyata keçirir. 2007-ci ildən bugünə kimi Gürcüstanın ən böyük vergi ödəyənləri də ARDNŞ-nin törəmə təşkilatları olmuşdur.

Pərakəndə neft məmulatlarının satılması ilə fəaliyyətimizi aktiv saxladığımız “SOCAR” brendi ilə Rumıniya və Ukraynada da fəaliyyət göstərən iri yanacaq doldurma sistemlərimiz, neft bazalarımız var. Ruminyada 14 YDM, Ukraynada isə 34 YDM “SOCAR” brendi ilə xidmət göstərir. Ölkə xaricindəki YDM şəbəkələrində hər zaman ən son müasir texnologiyaların tətbiq olunduğuna görə sərt rəqabət şərtləri daxilində bizim brend digərlərindən seçilir və fəaliyyət sferamız günbəgün genişlənir (Əliyev Natiq Ağaəmi oğlu, s.58 n.d.).

Azərbaycanın sözügedən sferada mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb Qüdrətli “Şahdəniz” qaz-kondensat quyusunun, “Əşrəfi”, “Qarabağ” yataqlarının və “Ümid” və “Abşeron” quyularının kəşf olunmasıdır. Hal-hazırda

olan layihələrə əsasən yerinə yetirilən işlər, həmçinin üstünlük təşkil edən quruluşların imkanları ümidli olmaq üçün işarə verir. Qərb ölkələrinin neft təşkilatlarının Azərbaycana böyük diqqət göstərmələrinə səbəb «Əsrin müqaviləsi»nin ilkin mərhələsində uğurlu nailiyyətlər olmuşdur. Sözügedən diqqətin neft sahəmizin tərəqqisində rolu inkar edilməzdir. Beynəlxalq dərəcədə neft müqavilələrinin imzalanması və neft istehsalın miqdarının 30 il müddətində yüksəlməsi müvafiq olaraq neft texnikalarının və ixtisaslı kadrların ölkəmizə axmasına səbəb yaradacaqdır.

Neft istehsalı respublika daxili quruluşların yaradılmasına, yeni sferaların ortaya çıxmasına və sosial tərkiblərin tərəqqisinə gətirib çıxaracaq. Aşkarlanmışdır ki, Azərbaycanın neft istehsalı sferasına yatırılacaq investisiyaların həcmi 2030-cu ildə isə 135 mlrd. dollara kimi yüksələcəkdir. Azərbaycanın iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiya tutumunun 80 faizindən artığı neft sazişlərinin hesabına düşür. Neft sazişləri ilə birlikdə iqtisadiyyatın başqa sektorlarına da investisiya yatıtımı çoxalmışdır.

“Əsrin müqaviləsi”ndən ötən 20 il müddətində Azərbaycan öz şəraitini davamlı olaraq inkişaf etdirmişdir. Məhz bu perioddan başlayaraq neft-qaz sektorunun tərəqqisində bir çox vacib səviyyələri qeyd edə bilərik:

1) “Şahdəniz” qaz yataqları üzrə müqavilə bağlanması (1996-cı il); onu da vurğulamalıyıq ki, “Cənub” qaz dəhlizinin də ehtiyat bazası “Şahdəniz” qaz yatağıdır;

2) Xəzəri Qara dənizlə bağlayan Bakı-Supsa neft kəməri tikilməsi (1999–cu il). Bu, təzə bir daşınma periodu idi;

3) Xəzər dənizini Aralıq ilə bağlayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft borusunun təməlinin atılması (2003-cü il). Bakı-Tbilisi-Ceyhanın tikintisi ilə “Üç dənizin əfsanəsi” həyata keçdi;

4) Xəzərin Azərbaycan sferasındakı “Şahdəniz” qazkondensat quyusundan əldə olunan təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətti ilə Türkiyənin qaz boruları şəbəkəsinə daxil edilməsi (03.07.2007);

5) Şahdəniz konsorsiumunun “Şahdəniz” qaz şəbəkəsinin II səviyyəsi ilə əlaqədar son investisiya qərarının elanı (17.12.2013);

6) “Cənub” qaz dəhlizinin əsasını qoyulması. Sözügedən hadisə Azərbaycanın Avropanın enerji müafizəsinin təmin olunmasında rolunun daha da çoxalmasına səbəb olmuşdur. İndiki dövrdə Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi problemlərinin həll olunmasında Avropa ilə əməkdaş kimi çalışır (20.09.2014).

“Cənub” qaz dəhlizi 20 illik müvəffəqiyyətli siyasi tərəqqisinin məntiqi ardıcılığı “Əsrin müqaviləsi”nin 20-ci illiyində Səngəçal terminalında əsası qoyulmuş Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttinin uzunluğundan 2 dəfə böyük olması planlaşdırılan 45 milyard dollar büdcəyə başa gələn layihənin ilk səviyyəsinin əsası qoyulmuşdur. Layihə milyonlarla istehlakçı üçün fəaliyyət göstərəcək və minlərlə iş yerinin yaradılmasına şərait yaradacaqdır. Bu işə Azərbaycanın günbəgün yüksələn iqtisadi tərəqqisinin qarantı rolunu öz öhdəsinə götürəcəkdir.

FƏSİL 3. İQTİSADİYYATIN PERSPEKTİV İNKİŞAFINDA NEFT STRATEGİYASININ ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf istiqamətləri

Azərbaycanın iqtisadi imkanının tək neft və qaz faktoruna bağlı olması onun iqtisadiyyatını risk altına salır. Dünya praktikasısı sübut edir ki, tərəqqi etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatı təsərrüfatın təxminən bütün sahələri öz əhatəsi altına alır. Orası da doğrudur ki, onlar daha çox hansısa bir və ya bir çox məmulat üzrə peşəkarlaşır. Bu nüans ölkə iqtisadiyyatında idarəedici rola sahib olsa da, başqa sənaye sferalarının tərəqqi etdirilməsini arxa plana keçirmir.

İqtisadiyyatın gələcək üstünlüyünü təmin edən faktorların mənimsənilməsində biz bütün nəzərimizi daha çox neft mənfəətlərindən əldə edilən vəsait və onun istismarına istiqamətlənmişdir. Neftin dəyərinin dünya ticarətində yüksəlməsi 2005-ci ildən bəri izlənilir. Ölkəmizdə neft nəqliyyatçılarının qiymətinin qalxması daha çox dünya maliyyə ticari əlaqələrində hərəkətlənən kəskin başqalaşmalarla izah edə bilərik. Ümumilikdə neftin qiymətinin yüksəlməsi neft hasil edən dövlətlərin təbii ehtiyacları ilə əlaqədardır (Azərbaycan üzrə Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyası: 2011-2014. Dünya Bankı).

İlk təsüratdan bu kimi ilkin məlumatlar neft istehsalçısı olan Azərbaycan üçün səmərəli hesab olunur. Ancaq, neft mənfəətləri ilə bağlı ölkəyə valyuta yatırımı makroiqtisadi sferada qeyri-neft sektorunun rəqabət bacarığını azaldır. Belə şəraitdə iqtisadi səmərəyə kömək edə biləcək tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Hal – hazırda dövrdə meydana gəlmiş sosial-iqtisadi vəziyyətdə respublikamızın neft üstünlüklərini çoxaltmaq, onun bütün məsələlərin həlli köməkçisi kimi dəyərləndirmək iqtisadi tərəqqi üçün çox risklidir. Beynəlxalq təcrübə göstərmişdir ki, neft və ya təbii ehtiyatı işlənməmiş məhsul kimi ixrac edən dövlətlərin böyük bir hissəsi sonda istənilən səmərəni qazana bilmir. Bu problemin yaranmasına səbəb, neftin ixracı hesabına ölkəyə gətirilən xarici məzənnənin özü həqiqi iqtisadi və sosial məsələlərin meydana gəlməsinin kökünə çevrilə bilər. Bu halın meydana gəlməsi, ölkənin neftdən qazandığı mənfəətin

xarici dövlətlərdən əldə olunan real ehtiyatlara çevrilməsi zamanı ilə üst üstə düşür. Bundan sonra həmin ehtiyatlardan investisiya və istehlak üçün yararlanırlar. Bilavasitə istehlaka axan xaricdən qəbul olunmuş çox istismar edilən ərzaq və sənaye malların, ən yaxşı vəziyyətdə cari ehtiyacı ödəməsi və iqtisadiyyatın gələcək zamanlarda tərəqqisi üçün heç bir təməlin yaratmaması başa düşülən vəziyyətdir.

Bu haldan fərqli olaraq investisiya üçün ayrılmış büdcə daha səmərəli hesab olunur. Ancaq son vəziyyətdə bu istənilən məqsədlə nəticələnmişdir. Buna səbəb investisiyadan yararlanıb, istifadə üçün ayrılan təşkilatların məmurları bir çox hallarda həm daxili həm də xarici bazarda olan çox qızğın yarışa dözə bilmirlər. Bu vəziyyətin də başlıca səbəbi yenə də, işlənməmiş neftin satılmasından əldə olunmuş vəsaitin hesabına daxili bazarın müxtəliflik yaradıb, yüksək keyfiyyətli və eləcə də aşağı qiymətli ərzaq və sənaye məhsulları ilə təmin edilə bilər. Bu səbəblə, dünya ölkələrinin çoxunda baş vermiş xam neftin ixrac problemlərinin Azərbaycanda yaranmamasına səy göstərmək lazımdır. Sözügedən naxoş vəziyyətin əsas vacib nüansı, neftdən əldə olunan səmərənin hər il yüksəlməsi, dövlətlərin kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarında istehsalın inkişafının geri getməsinə, hətta ən yaxşı halda ölkə daxili çaxnaşmaların yaranmasına səbəb olmasıdır (Hacızadə E.M. , 2002)

Bu cür vəziyyət isə bir ümumi olaraq respublikada sosial-iqtisadi gərginliklərin yaranması üçün yeni basa ortaya çıxarmış olar. Belə hesab olunur ki, bu cür vəziyyətlərlə Azərbaycanda qarşılaşılmayacaq. Bu sektorda elm həcmli məqsədli tədbirlər işlənilib hazırlanmalıdır.

Neftdən əldə olunan gəlirin uzun zamanlı üstünlüyə dönməsi üçün hansı istiqamətdə işlər görülməlidir? Bu səbəblə ilk öncə iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrində prioritet sferalar təyin olunmalı və onların tərəqqisini diqqətə alan məqsədyönlü tədbirlər hazırlanmalıdır. Vacib güc mənbəyi kimi yüngül və yeyinti sənaye təşkilatlarına elmi-texniki inkişafın son müvəffəqiyyətlərini özündə göstərən texnika və texnologiyaların əldə olunmasına yönəldilməlidir. Bu sahədə

maliyyə mənbəyi olaraq neftdən əldə edilən gəlirdən yararlanmaq istənilən nailiyyətlərə səbəb ola bilər.

Sənayenin başqa sektorlarında olduğu kimi, metalurgiya, maşınqayırma, kimya sənayesinin və sair sahələrinin bu üsulla inkişaf etdirilməsi və sözügedən sahələri ən son texniki avadanlıqlar və texnologiya ilə, insan əməyinin minimuma endirildiyi metodlardan yararlanma mütləqdir. Neft mənfəətinin istehlak səmərəsinə səbəb olan pul vəsaitləri mənbəyinə çevrilməsi üçün daim çalışmaq lazımdır. Bu üsulla qazınan sənaye sferaları cəmiyyət üzvlərinə daimi iş yerləri imkanları yaradar, dövlət büdcəsinə əsaslı vəsait axınını təmin edər, inşa olunan müəssisələr isə neft gəlirlərindən gələcək nəsil üçün miras olaraq qalar. Neftdən qazınan gəlirləri elə neft sektorunun özündə də səmərəli şəkildə inkişaf etdirmək olar. Bunun üçün aşağıdakı müddəaları yerinə yetirmək lazımdır.

Bircinsi, neft işlənməsi zavodlarından tam yararlanmaq labüddür. Hamımızın bildiyi kimi, hələ qədim SSRİ zamanında ölkəmizdə 20 milyon ton neftdən də çox işlənməmiş neft istehsal etməyi bacaran zavodlar inşa olunmuşdur. Hal-hazırda onların fəaliyyətindən az istifadə olunur. Buna bir səbəb də emal olunması üçün işlənməmiş neftin yetəri qədər olmamasıdır. Başqa bir səbəb də mövcuddur, texnoloji cihazların müasirləşməsi və ya dəyişdirilməsi vacibliyyəti yaranmışdır. Hər iki vəziyyətdə ehtiyac duyulan maliyyə vəsaitini neft dolları nəticəsində qazanmaq mümkündür. Problem bu formada həll olunarsa, biz həmçinin xarici investirlərin nəzərini iqtisadiyyatımızın qeyri-neft və neft istehsal sektorlarına çəkmiş olarıq. Bu üsulla bir çox iş imkanları yaranar və respublikamızın iqtisadiyyatı inkişaf etmiş olar. Bununla da dövlət eləcə də əhali istehsal hesabına varlanır.

Bununla belə gələcək zamanlarda Azərbaycan Respublikasının sektoru dayanmadan inkişaf yolunda gedə bilər. Bu statistik nəticəni əldə etməyə əsas səbəb ölkənin sahib olduğu başlıca şərtlər və yetərincə olan təbii ehtiyatların şərait yaratmasıdır. Təbii vəziyyətə və ehtiyatlara bir neçə nüansda təzədən baxa bilərik. Yenidən mənimsəməkdə əsas səbəb yaxın zamanlarda sənayeni emal və ərazi yönündən tərəqqisinə çatmaqdır. Bunun üçün ilk öncə təbii ehtiyatların sənaye

üçün istismar olunması mümkünlüyü mənimsənilməlidir. Ehtiyatların xüsusiyyətliliyi aşkar olunmalı və onların şəbəkə emal olunması üstünlükləri aşkarlanmalıdır.

Sənayenin əlverişli quruluşunu yaratmağa lazım olan vacib hesab olunan nüans təbii ehtiyatların və təbii imkanların hansı yöndə dəyişəcəklərini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mütləqdir. Bu ilk öncə sənayenin inkişaf etmiş quruluşunu yaratmaq üçün mühüm problemdir. Ən əsas problemlərdən başlıcası sənayeni sahə üzrə təşkil edən faktor və sərhədləri mənimsəyərkən ölkənin fərmanında olan hər cür ehtiyatların tutumunun müəyyənləşdirilməsi və onlardan yararlanması şəraitini tədqiq etməkdir. Sənaye üç yöndə tərəqqiyə yönəlməlidir.

İlk meylin indeksi sənayeni müəyyən hər hansısa məmulatının müqayisəli dəyərlərlə tutumu hesab oluna bilər. Yəni hər hansı üsulla olsa da sənayenin ümumi məmulatının tutumu yüksəldilir. İkinci meyl kimi sənayenin sahə quruluşunun inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir və bu sferada reallaşdırılan işlərin hesabına dəyərləndirmək üçün sahə quruluşunu səciyyələndirən struktur göstəricilərdən yararlanılmalıdır. Sənayedə əməliyyatlar həyata keçirən sferaların miqdarı, daxili, onlar arasında yaradılmış müqayisələr, ərazilərdə istehsal olunan məhsulların sxemi, növbənöv, rəqabət xassələri və başqa buna bənzər nüanslar bu növ göstəricilərdəndir. Üçüncü meyl kimi sənayenin sahə üzrə quruluşunun inkişaf etdirilməsinin olması vacib məsələdir.

Təbii ki, üç meylin üçü də bir-birilə ikitərəfli bağlı olan problemlərdir. Sənayenin ərazi üzrə inkişaf etdirilməsi bir neçə yöndə ölkə üçün əlverişli hesab oluna bilər:

Yeni iş yerləri ortaya çıxır, əhalinin ölkədaxili dəyişilməsi aşağı düşür, insanların yaşayış tərzini fərqliləşər, sosial sfera daha da yaxşılaşar. Ancaq bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində prioritet problem kimi vətənimizdə sahibkarlıq ordusunu yaratmaq əsas tutulmalıdır. Bu problemdə təbii ehtiyatlardan yararlanılmasına dayanırıq. İqtisadi siyasətin reallaşdırılmasında, müxtəlif sektorların kompleks tərəqqisinə ehtiyac duyulur.

Respublikamızda sənayeni və əsasən də onun neftlə bağlı olmayan sektorlarını gələcək zamanda yüksəltmək üçün təbii zəmanətlər mövcudur. Sadalananlardan əsası respublikanın uyğun relyef vəziyyətinə sahib olması və başqa yetərinə yanacaq-enerji və mineral-xammal ehtiyatlarının mövcudluğudur (Hüseynov T.Ə. , 2000).

Azərbaycanda süni balıq saxlanılıb çoxaldılması üçün gözəl imkanlar mövcuddur. Bunların əsas faktoru havanın yüksək orta illik istiliyi və bütün il müddətində günəşli zamanların yüksək olmasıdır.

Sənayedə istifadə edilməsi üçün Azərbaycanın yetərinə bitki tipləri mövcuddur. Təbii bitki ehtiyatları şərait yaradır ki, respublikada qida məmulatlarına görə bol şərait formalaşdırılsın, yüngül və yeyinti sənayələrinin tərəqqisi üzrə işlənməmiş məhsul bazası inkişaf etdirilsin.

Əldə edilən əsas istehsal birlikləri təbii ehtiyatlarla bir yerdə sənayenin ərazi baxımından təşkil olunmasını yüksəltmək niyyətilə münasib vəziyyət formalaşdırır. Əksik olan nüans, əsas istehsal fondları Azərbaycanın iqtisadi bölgələri içində qeyri -bərabər formada yaranmasıdır.

Respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsas meylləri yaranarkən diqqətə alınmalıdır ki, hazırki vəziyyətdə respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisində sənayenin vəzifəsi günbəgün çoxalır. Sənayenin tərəqqisi və əsasən də emal təşkilatlarının kütləvi formada hazırlanması vacibliyi bir vacib yöndən yaranır. Bu nüans kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır. Statistik nəticələrə əsasən iqtisadi aktiv olan insanların 40 %-dən çoxu kənd təsərrüfatında işləyir. Hamımıza məlumdur ki, qeyd olunan əhalinin böyük əksəriyyəti şəxsiləşdirmə sayəsində quru torpaq əldə edən və onu əkib-becərməkdə problem yaşayan rayon və kənd insanlarıdır. Kənd təsərrüfatında tənzipləmələr öz səmərəsini bütün istiqamətlərdə biruzə verdikdən sonra, kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının sistemləşdirilməsi və texnikiləşdirilməsi istehsalın formalaşmasının inkişaf etdirilməsi hesabına yaxın zamanda xeyli miqdarda kənd təsərrüfatı əməkçiləri işlərini itirir (Atakişiyev Müşfiq, 2014).

Həmin şəxslərin də işlə təmin olunması yükü yenədə sənayenin öhtəsindədir. Bu yalnız bizim ölkəmizdə belə deyil. Sənayenin qeyri neft sektorunda yüngül

sənaye sahəsinin tərəqqisinin imkanları daha əhatəlidir. Belə şərait hər zaman mövcud olub və tarix sübut edir ki, dövlətdən müəyyən qayğı görən zamanlarda Azərbaycan da yüngül sənaye yüksəlib. Buna misal olaraq əvvəlki SSRİ-də Azərbaycan da 220-dən çox yüngül sənaye təşkilatının fəaliyyətini göstərə bilirik.

Respublikamızın iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı tərəqqisini təmin etmək, insanların sosial inkişafını yüksəltmək, eləcə də sosial-iqtisadi tərəqqinin mövcud, orta və uzun zamanlı periodları sırasında üzvi əlaqəlilik və ikitərəfli uzlaşma qurmaqla, həmçinin cəmiyyətin bütün yönərdə inkişafını yeyinləşdirməklə, tərəqqinin keyfiyyətə müasir formasını yaratmaq Azərbaycanın əməliyyat dövründə əsas yerə sahibdir. Bununla əlaqəli şəkildə, Prezidentimizin 29.11.2011 tarixli 1862 nömrəli fərmanına görə, uyğun dövlət idarələrinin, elmi birləşmələrin və peşəkar mütəxəssislərin iştirakı ilə, eləcə də ölkədə fəaliyyətdə olan beynəlxalq birliklərin əlverişli əməkdaşlıq mühitində “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası yaradılmışdır (www.economy.gov.az).

Hal-hazırkı səviyyədə önümüzdə duran əsas məqsəd iqtisadiyyatın sistemli inkişafını sürətləndirmək, neft mənfəətlərinin səviyyəsinə bağlı olmadan qeyri-neft sahəsinin yüksək tərəqqi intervalının gələn illərdə də olduğu kimi saxlanılması və onun ixrac üstünlüklərini əhatələndirməkdir. İxrac istiqamətli iqtisadi sistemin əsas götürüldüyü, iqtisadiyyatın rəqabət bacarığının artırıldığı və təbii tərkibin yüksəldilməsi qeyri-neft ixracının dərəcəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradacaq imkanlar İnkişaf Konsepsiyasında (2020) planlaşdırılır. Qeyri-neft sənayesinin daimi və günbəgün tərəqqisi ilə birlikdə, innovasiya sahəsindəki əməliyyatların həvəsləndirilməsi və əhatələndirilməsi respublika ərazisində biliyə dayanan iqtisadiyyatın yaranmasına səmərəli təməl formalaşdıracaqdır.

3.2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsinin Milli inkişaf strategiyasına təsiri

Neft mənfəətlərinin vasitələri ölkə iqtisadiyyatının bütün maraqlarını diqqətdə saxlamaqla, başqa vacib sektorların da tərəqqisinə istiqamətlənməsi ən əsas problem kimi aktiv olaraq qalmaqdadır. Hər vəziyyətdə sözügedən problemdə

xeyli sayda iştirakçıların ümumiləşmiş, ikitərəfli əməliyyatlarının işləmə prinsipi diqqətə alınmaqla reallaşdırılmalıdır. Təbii ehtiyatlarımızın yararlanmasından əldə olunan pul vasitələrinin paylanması ciddi diqqət mərkəzində olmalıdır ki, onun itirilməsinə yol verməmək üçün bu təbii haldır.

Neft mənfəətlərindən yararlanmanın vacib yönlərinin təyin edilməsi və bu səbəblə də bölüşdürmənin ümumiləşdirilmiş prosedurunun formalaşdırılması Azərbaycan üçün olduqca vacib problemlərdən biri və başlıcasıdır. Neftdən qazılan mənfəətlərin iqtisadiyyatın başqa mühüm sahələrinə istiqamətləndirilməsi, qeyri-neft sahəsində başqa istehsal təşkilatları yaratmaq üsulu ilə yeni iş yerləri açmaq, yəni, insanların sosial qorunması planlarının daha da genişləndirilməsi özünün iqtisadi strategiyasında vacib problem kimi diqqətə alınır. Neft istehsalı Azərbaycan üçün son niyyət deyil, bu, iqtisadiyyatı inkişaf yönündə yüksəltmək üçün bir köməkçidir. “Bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqi Dövlət Proqramı 2014-2018-ci illər” təsdiq edilməsi barəsində sərəncamlara da neftdən qazılan mənfəətlərdən milli iqtisadiyyatın çox istiqamətli tərəqqisi üçün, əlverişli istismarı problemlərinə vacib yer verilmişdir. Bu sərəncamlarda başlıca arzu ölkədə sahibkarlığın tərəqqisini yeyinləşdirmək üsulu ilə, əmək resurslarından, təbii ehtiyatlardan əlverişli yararlanmaqla yeni iş imkanlarının yaradılmasına, kasıblıq dərəcəsinin minimuma endirilməsinə çatmaqdır. Bölgələrin iqtisadi tərəqqisində olan zəif hərəkətliliyi sıradan çıxarmaq üçün verilən bu fərmanda iş idarəçilərinin iş fəaliyyətlərinə qarşı çıxacaq faktorların aradan qaldırılması uyğun icra quruluşlarının önündə çatılmalı olan başlıca vəzifələrdən biri kimi durur. Qısa zaman müddətində respublikada 75 mindən artıq yeni iş imkanlarının yaradılması fərman və sərəncamları, reallaşdırılan əməli-təcrübi işlərdə müvəffəqiyyətli nəticələrin biruzə verilməsidir. Ümumilikdə götürsək, son illərdə, işsiz insanların sayı 44%, yoxsul insanların sayı isə 7,1 dəfə azaldılmasına çatmaq şansı əldə olunmuşdur. Neft mənfəətlərindən iqtisadi çevrilmə üçün yaralanılması, onun idarə olunması və resurslarının təkrar emal olunması məsələləri ilə əlaqədardır (Алиев И.Г. , 2003).

Neft mənfəətləri ölkənin iqtisadi durumunda yığılıb qalmış məsələlərin həlli istiqamətinə yönəldilməlidir. Ölkənin limitli təbii resurslarının mövcudluğuna baxmayaraq, hökumət himayəçilik strategiyası bahasına iqtisadi tərəqqiyə çatmaq arzusunun reallaşdırmağa çalışır. Dövlətin nizamlayıcı rolu nəticəsində yüksək tərəqqi intervalına çatmış, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən seçilərək, bizdə bu daha qısa zamanda öz səmərəli üstünlüyünü nümayiş etdirəcək. Bu isə siyasəti problemlərinin həll olunmasına şərait formalaşdıracaqdır. Neft Fonduna daxil edilmiş pul yatırımları zəmanətsiz pul axınına şərait yaradacaq, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalara tələb yaranmadan, yeni maliyyə mərkəzləri axtarışına çıxmadan, iqtisadiyyatın vacib sektorlarının tərəqqisi, zəruri vasitələrin ayrılmağı problemlərinin həll olunmasına şərait yaradacaq.

Neft mənfəətləri mümkün şərtlərini onun siyasi rolu ilə dəyərləndirir. Onun sfera, ərazi, funksional niyyətlərə əsasən paylanması ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi informasiya bazasında əlverişli təşkil olunması və bu proqnozların həyata keçməsində neft mənfəətlərindən maksimal yararlanma yönələri ilə tarazlaşdırılır. Başqa yöndən baxsaq, gəlirlərin davamlı səmərələrə sahib olması bacarığı kimi rifah və ehtiyacların qarşılınması dərəcəsinin ən yüksək dərəcələrə çatdırılmasına doğru atılan addımlar ilə, və ya yüksəliş periodikliyi ilə müqayisə olunur.

Neft mənfəətindən Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarına istiqamətli kapital yatırımları, qlobal tərəqqi meylləri və bazarın mühafizəsi anlayışı ilə əlaqədardır.

İndiki dövrdə dövlət iqtisadiyyatın hər bir sahəsinin yenidən qurulması layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün yetərinə investisiya resurslarına sahib deyil. Bu səbəblə neft mənfəətlərinin səmərəli istismarı perspektiv şəraitini daha da çoxaldır (Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S. , 2011).

Neft sahəsi dövlətin və əhali mənfəətlərinin yaranmasında vacib paylama və yenidən bölgü sistemlərinin köməyi ilə yaranır və əhatələnir. Neft mənfəətlərinin istehlak və yığım niyyətiylə paylandıq təkrar istehsalı prosesi həyata keçir. İndiki dövrdə var olan istehlak ilə üstün qazanclar arasında mübadilənin şəkli və

məzmunu, onun paylanma və yenidən bölgü sistemlərinin effektini sübut edir. Neft sektoru heç də hər kəsi hazır gəlir əldə etmək arzularına qapdırmamalıdır. O, ancaq perspektiv qazanların yaradılması üçün ilkin kapital rolunda çıxış etməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında istehlak sektorunda neft qazanlarından yararlanılırsa o halda, perspektiv qazanların mərkəzi aşağı düşə bilər. Bu səbəblə də neft qazanlarının əlverişliliyi onun perspektiv mənfəətlərlə əldə olunmuş rolu ilə hesablanır. Hal – hazırda Azərbaycanda neft qazanları dövlət maliyyəsinin Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun qaçqın və yaşayış məskənlərindən didərgin düşmüş şəxslər üçün birdəfəlik kömək kimi, və daimi maliyyə mərkəzinin dəyişməsi kimi onun özünün yenidən istehsalı paylama şəbəkəsində mövcud olan qlobal və müəyyən istiqamətli proporsiyaları yaradır. Gəlirlərin paylanmasının əsas paylanmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini xarici və daxili investisiyaların dəyişmə istiqamətini təyin edir.

Neft qazanlarının yaralanılmasından öncə onun tutumu və çoxalmasının diqqətə alması üsulu ilə mühafizəsi metodlarının daha əlverişli formalarını hazırlamaq metodologiyasını formalaşdırmaq labüddür. Neft mənfəətlərinin tutumu və onun istiqamətli istismat edilməsi ölkə iqtisadiyyatının şəbəkə şəklində tərəqqi və strateji niyyətləri əsasında öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini biruzə verir. Bunun yüksəliş perioduna müvafiq olub istismar tempini yüksəltmək və onun istismarı ərzində əldə edilmiş güclü təsiri dünya banklarında mühafizəsindən əldə olunan qazanların çox olması nüanslarını da dəyərləndirmək mühüm məsələdir. Hal-hazırda respublika ərazisində kredit ehtiyatı kimi həmin vasitənin istismarı mümkün sayıla bilər. Ancaq təyin olunmuş bazar əlaqələri vəziyyətində və var olan bazar nöqtələrində şəxsi əmtəə və xidmətlərinin təklif formasını yaratmaq vəziyyətində bu pul vasitəsinin istismarı, bizim fikrimizcə, təhlükəli proses olardı. Bu səbəblə də neftin ilk vacib faktoru onun istehsal tutumunu ən yüksək nöqtəyə çatdırmaqdan ibarətdir.

Neft məmulatlarının istismar olunmasının meyilləri, onun qazanlarının yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Başqa cür desək, istismar olunan marketing quruluşu, kommersiya səmərəsi yönündən fərqli-fərqli gəlirlərə səbəb olar. Enerji

ehtiyatlarının əldə olunması və onlara olan ehtiyacların çoxalması neft məmulatlarının enerji istehsalı üçün təyinatı çoxalır. Bu da onun istismarında ən yüksək gəlirə səbəb olan sahələrin seçilməsi formalarını aşkarlamağa şərait yaradır. Respublikamızda mazutun enerji əldə olunması üçün istismarı, onun satılıb, başqa dövlətlərdən qaz alınması ilə enerji ehtiyacını qarşılamaqdan daha baha başa gəlir. Bu səbəblə sahibkarlığın inkişafında neft və neft emalı məhsullarının istismarı sahəsində müəyyən olunması, onun təşəbbüsü və eləcə də təsərrüfatçılıq əməliyyatlarının əlverişli təşkili şəkli ilə əsaslı dərəcədə əlaqədardır (Kazımlı X.H. , 2001).

Neft mənfəətləri digər sahələrin qazancları kimi dövlət mənfəələrinin də əsasını təşkil edir, onun yaranma və istismarında paylaşma prinsiplərinin seçilməsi, dövlət tələbatlarının qarşılınması, ölkənin daimi iqtisadi tərəqqisinin təmini, eləcə də öz iqtisadi imkanını və sahə tələbatlarını ödəmək öhtəliklərini öz üstünə götürür. Bu səbəblə də neft qazanclarının əsası və onun istismarı heçdə kommersiya qazancları yox, onun formalaşması və istismarı ümummilliyet strateji niyyət olduğuna görə, onun istismarında sosial haqq və cari ehtiyacları ilə üstün ehtiyaclar içində optimal müqayisələri tarazlaşdırır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-nin yaranmasında ölkə iqtisadiyyatının sahə strukturu vacib rol sahibi olduğu kimi, neft sahəsi sənaye məhsulu və istehsalat sənayesi olmaqla ölkənin maliyyə imkanlarının yaranmasında idarəedici rol sahibdir. Neft mənfəətləri ölkə büdcəsinin əsas təməl hissəsini təşkil edib vergi, sosial ödəmələr və əməkhaqqı şəbəkəsinin yardımı ilə paylanma və yenidən paylanma şəbəkəsində iştirak edir. Neft sektorunun vergi mənfəətləri əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi və eləcə əmlak vergisi ödəməklə dövlət büdcəsinin ümumiləşdirilmiş qazanclarının əsas təməl payını formalaşdırır. Neft Fondunun idarə edilməsi onun istismarının mümkün şərtlərini formalaşdırır. Neft qazanclarının bir qismi əməkhaqqı sferasında öz subyektini dəyişməklə çalışanların əməyinin qarşılığı ödənilir. Xarici şirkətlərdə yerli insanların iş qüvvəsindən yararlanmaqla əməkhaqqı ödənməsi həmin qazancların əhəlinin köməyi ilə ölkənin maliyyə büdcəsinə daxil edilməsinə imkan yaradır. Bu səbəblə də respublika miqyasında neft qazancları, dövlətin

mülkiyyətində olan imkanlardan və eləcə də istismar üçün verilmiş xarici ölkələrin hissəsindən daxil edilmələr ilə təyin olunur. Ölənin alıcılıq bacarığı sırf həmin mənfəətlərin respublikada xərclənən qismi ilə təyin edilir.

Neft mənfəətinin sosial əhəmiyyəti həmin sektorda çalışanların həyat şəraiti və adambaşına düşən neft gəlirlərinin hissəsi ilə ölçülür. Bu göstərici, təbii ki, heç də ələbaxımlıq və istehlak ehtiyacını qarşılamaqla başqa sferaların tərəqqisini saxlamırlar. Bu səbəblə də onun istismarından yığım və istehlak ziddiyəti üçün ən müvafiq nisbət tədqiq edilməlidir. Səmərəli investisiya meyllərini qiymətləndirmək çox vacib məsələlərdəndir. İstehlak vacibiyyətli yönlərdə mənfəətlərin istismarını sosial tərkib layihələrinə yatırılan kapital yatırımı ilə daha sərfəli və əlverişli hesab olunur. Başqa bir vacib istiqamət, əhalinin azgəlirli və kasıb təbəqələrinin ən aşağı yaşayış dərəcəsi həcmində istehlak ehtiyacını qarşılamaq üçün xərcləmək yolları ola bilər (Hüseynov T.Ə., 2000).

Neft mənfəətləri istehsal sferasında və neft məmlatlarının həyata keçməsinin, eləcə də neft istehsalında iştirak edən təşkilatların və sektorların ödəmələri, və ya bilavasitə iştirakı köməyiylə əldə edilən qazancların köməyiylə meydana gəlir. Ölkəmizdə neft sektorunun dominant rol alması ilə, həcminə və təsərrüfat münasibətlərinə əsasən vacib yerdədir. Ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi yüksəliş intervalı, yönümlü tərəqqi dinamikası və sosial müdafiə planları neft qazancları köməyiylə qarşılır.

Azərbaycanın islahatlar proseduru, yoxsulluq dərəcəsinin ləğv olunması və İqtisadi İnkişaf Proqramı, Bölgələrin Sosial İqtisadi Tərəqqisi Dövlət Proqramı neft imkanlarının ümumi və üstün istismar yollarını təyin edir. ÜDM-nin sahə quruluşunda dəyişkənlik, sektorların istehsal tutumunun çoxalması, sözügedən sektorlara yatırılan faktiki kapital yatırımları və qazanılan maddi ehtiyatların çoxalması ilə meydana gəlir.

Neft mənfəətlərinin makroiqtisadi ehtiyac, dinamik tərəqqi şəraitinin güclənməsində, onun təbii tərkibinin əhatəsini böyütmək üsulu ilə yeni iş imkanlarının yaradılması, və ya sözügedən sahədə çalışanların məvaciblərinin və sosial mühafizəsinin daha da yüksəldilməsi işlərini əhatə edir.

Makroiqtisadi dayanıqlılıq niyyətilə ölkədə maliyyə qazanclarının və Neft Fondunun münasibətlərinin yaradılması, neft qazanclarının paylanması ilə büdcə məsrəflərinin yenidən istehsalı, və ya texnoloji strukturu və sahələrə görə təsnifinə müvafiq paylanması prosedurları tətbiq olunur. Vasitələrin seçilməsi, onların dəyişmə istiqamətləri və idarə olunma siyatəti, hüquqi və iqtisadi əsas, sırf qlobal tərəqqi siyasətinin əsasında yaranır. Neft Fondunun maliyyə vasitəsi ilə istismarı hələ tamamlanmamış bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində artıq məsrəflərin çoxalmasına və maliyyə hesablarında normativlərin pozulmasına səbəb ola bilər. Bu səbəblə də onun büdcə daxilolmalar formasına təsdiq olunması və onu yoxlama niyyəti ilə əsaslandırılmış xərc quruluşuna əsasən Neft Fondundan büdcəyə büdcə ayrılır. Ayrılmış bu büdcə Neft Fondunun qazanc və məsrəflərində, dövlət büdcəsinin xüsusi sətiri ilə qazanclarında prioritet yönlerini diqqətə almaqla xərc formalarının sahə və xüsusi təsnifat olunması üzrə paylanılır. Bu formada olan paylanmada büdcənin öz aktuallığı, şəffaflığı və onun həqiqi sahəyə yaxınlığı üçün vacib şəraitin mövcudluğu ilə təsir edir. Bununla da, neft qazancları dövlət maliyyə gəlirləri və büdcə vəsaitləri məsrəflərini dəyişdirilməsində ikinci variantlar, və ya elmi əsaslarla əvvəlcədən məlum olmuş istiqamətlər vacib rola sahibdir (www.oilfund.az).

Büdcə məsrəflərinin quruluşuna neft mənfəətlərinin investisiya və ya istehlak niyyətilə paylanması yaxud da müdafiə olunan məsrəflərin və ya yenidən formalaşması və müasirləşdirilməsi məsrəfləri arasında müqayisələr sonrakı neft mənfəətlərini ayırma istiqamətini və onun əlverişliliini təyin edir.

Neft qazanclarının çoxaldılması fakrotu kimi ümumi sektorların ahəngdarlığının peşəkrləşmə dərəcəsi ilə birlikdə sistem möhkəmiyi ilə əlaqədardır. Bu səbəblə də iqtisadi prosedurların tərəqqisi və onların həqiqi sferaların səciyyələrinə müvafiq çevrilməsi başqa sektorların xeyirini təmin etməyə borcludur. Bu səbəblə də neft sferasında qazancların çoxaldılması xarici faktorlarla birlikdə həmin sahə iində ehtiyatların bir-birini əvəzləməsi variantının seçilməsi və neft sferasında maaş ilə onun maddi ehtiyatları sırasında həvəsləndirmə prosedurları tətbiq edilməlidir. Bu yöndən ölkənin iqtisadi sektorları içində maaş

sistemi neft qazancları ilə onun xeyir norması ilə olan müqayisə ilə, həm həvəslər yaratmaq, həmçinin də sahədaxili maddi əşya forması ilə işçi resurslarının yenidən istehsalı arasındakı müqayisələri ən uyğun dərəcədə olmalıdır.

Neft mənfəətlərinin mühafizəsi ölkəmizdə Neft Fondu köməyi ilə həyata keçir. Neft Fondunun idarə edilməsində qazanılan mənfəətlərin də müəyyən formaları mümkün ola bilər. Azərbaycanın iqtisadi çevrilmə və yenidən qurulma meyilləri bu fondun istifadəsindəki hazırki istiqamətlərin müəyyən edilməsində rolu təbbidir. Neft Fondunun istismarı bir çox təhlükələrlə əlaqədardır. Əgər təhlükəsi çox olan sferalara Neft Fondunun köməyi ilə cəlb edilərsə onun sosial-iqtisadi təsiri haqqında təminat mümkün deyildir.

Respublikada Neft Fondu mənfəətləri və xərcləri üstündəki nəzarət büdcə vasitəsi və prezident yanında olan təşkilati şuranın idarəsi ilə həyata keçirilir. Ölkəmizdə neft qazancları və onun istismarı üstünlüklərinin ÜDM-un əsas hissəsi kimi yenidən istehsal və təsərrüfat münasibətləri neft sahəsinin idarəedici olması üstünlükləri ilə aydınlaşır (www.economy.gov.az).

Neft mənfəətlərinin çoxaldılması ilə ölkə üçün əsas tərəqqi və əlverişli sahə olan ticarət və xidmət sferalarının yüksəlişinə ümumdünya ticarəti, turizmi və dövlət lizinq təşkilatlarını daxil etmək mümkündür. Dünya iqtisadiyyatının səmərəli tərəqqisi bir çox faktorlar ilə bağlıdır. Bu faktorların içində ən əsaslarından biri dövlətlər arasında ticarət münasibətlərinin tərəqqisi hesab olunur. Beynəlxalq iqtisadi sferanın bir vahid orqanı kimi yüksəlib əhatələnməsi üçün dövlətlər içində müxtəlif istiqamətli əməkdaşlığın meydana gəlməsi tələb edilir.

Elmi kəşflərin, yeni texnika və texnologiyaların, müasir təcrübələrin mənimsənilməsində ölkələr arasında olan ticarət mühüm rola sahibdir. Hal – hazırda respublikamız beynəlxalq miyasda digər ölkələrlə sərbət və rahat əməkdaşlıq etmə imkanına sahibdir. Ölkə ərazisində həyata keçirilən müxtəlif yönlü islahatlar, digər sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahədə də öz səmərəsini sübut etmişdir. Buna misal olaraq, Respublikamızın ticarət hərəkətliliyinin tutumunun bundan öncəki istiqamətlərə uyğun şəkildə günbəgün inkişafını göstərə bilərik.

Neft sektorunun tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq son illər əsas ticarət əməkdaşlarımızın arasına Niderland, Almaniya, İsrail, ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa və ilaxır Avropa ölkələri də qoşulmuşdur. İxrac sərhədlərinin bu dövlətlərlə genişlənməsi, həmçinin də əks yöndə bu dövlətlərdə istehsal edilən məhsulların respublikamıza daxil olma imkanı meydana gəlmişdir. Azərbaycanlı iş adamları dünyanın müxtəlif bölgələrindəki onlarla ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirirlər. Azərbaycanın ərazidə sahib olduğu səmərəli geostrateji mövqeyi, təbii resurslar, iqlim və həmçinin də inkişafda olan təbii tərkibə sahib olması xarici təşkilatların diqqətini çəkir və onları bizim ölkəmizə cəlb edir.

Bunun nəticəsi olaraq uyğun regionlarda, əsasən də Xəzər dənizi sahillərində, dünyada olan normalara müvafiq modern otellərin, istirahət mərkəzlərinin inşası, ekoparkların salınması labüddür. Bundan başqa Xəzər dənizi adalarında kurort regionların, xidmət sferalarının yaradılması imkan yaratmaq, onların sürətli tərəqqisinə çatmaq əsas məqsədlər arasındadır. Sözügedən layihələrin həyata keçəcəyi zaman çoxlu yeni iş mərkəzlərinin yaradılmasının təməli atılacaq ki, bu da respublikada məşğulluq probleminin həllində vacib rol alacaqdır. Bunların tərəqqisində büdcənin Neft Fondundan ayrılması əsas məqsədə çatmaq yolunda uğurlu addım hesab olunur (www.oilfund.az).

Qeyd olunmalıdır ki, Neft Fondu tərkibində fərqli-fərqli elmi-tədqiqat institutlarının əsasında səhmdar (vençur) təşkilatları formalaşdırmaq məqsədəuyğun sayılırdı. Tərəqqi etmiş dövlətlərdə bu hissədar təşkilatlar elmi-araşdırmaların müvəffəqiyyətlərinin dünya texnikaları bazarına çıxarılmasında dominant rola malikdirlər. Bununla yanaşı, texnoparklar və texnoloji təşkilatların qurulması əsas məqsədlər arasında ilk sıralarda hesab olunardı. Sadələdiqlərimizə bağlı olaraq, neft qazancları nəticəsində elm və texnikaya görə ölkədə mövcud sistemli iqtisadi menecment orqanları və onların idarə olunması prosedurları bazar şəkilli formalar və üsullarla nizamlanmalıdır.

Ölkəmiz üçün neft qazanclarının istismar sferası və onların paylanma mexanizmi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal olunması, emalı və ərzaq sektorunun yüksəldilməsidir.

Sadaladıqlarımızla birlikdə belə bir faktı da qeyd etməliyik ki, respublikada kimya və neft-kimya sənaye sektorunun tərəqqisi meydana gəlmiş şəraitin iqtisadi hərəkətə cəlb olunmasını yeyinləşdirməklə, regionun dünya ölkələri ilə ticarət münasibətlərini və kimya sənayesi məmulatlarının ixracının çoxaltmaqla əhalinin işsizlik probleminin həllində rol oynaya bilər.

Neft mənfəətinin sektorlara görə əsas istiqamətlərinin seçilməsinin hər bir sektorun sosial-iqtisadi təsiri ilə ölçüldüyünü xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu səbəblə də neft qazanları, eləcə də mülkiyyət əlaqələrində biznes sahəsinə, kreditlər, maliyyə lizinqləri və ya lizinq şəklində istismar oluna bilən formada ola bilər.

Maliyyə lizinqini neft mənfəətlərinin nəticəsində iqtisadi əməliyyat formasını həvəsləndirən xidmət sahəsi təşkil etmək üsulu ilə yüksəltmək mümkündür. Bundan başqa, sahibkarlığa yardım niyətilə ünvanlı kredit, müxtəlif bölgələrin iqtisadi üstünlüyündən yararlanmaq üçün yerli proqramlar və biznes tədbirləri mənfəətinə müvafiq neft qazanları istismar oluna bilər. Eləcə də turizmin tərəqqisi, yeni avadanlıqların alınması, müalicə-profilaktika işləri məqsədilə kreditlər ayrılması da bu məqsədlər sırasına daxildir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2015).

Neft sektorunun üstünlüyü neft istehsalı və onun sərfəli təşkil olunması metodlarının əlverişliliyi ilə də yaranır. Quruluş baxımından dəyişkənliklər, neft istehsalı və periodunda olan müasirləşmə həvəsləri və reallaşdırılması prosedurlarının hamısının xüsusi təsiri və ümumi təsiri ilə ölçülür. Buna görə quruluşa əsaslanan səmərə ardıcılıq təşkil etməklə bölgədaxili hissələrin uzlaşması, hasilat, emal və satış amillərinin qarşılıqlı əlaqəsinin gəlirlərin paylanması və kapital yatırımlarında bir-birini tamamlayan yeganə əlverişlilik siyasəti reallaşdırılmalıdır.

Hal-hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatına investisiya yatan siyasi investorlar yalnız işlənməmiş məhsul mərkəzini maraq dairəsinə alırlar. Onların heç biri istehsal dairələrinin yenidən yaradılmasına maraqlı olmurlar. Bu isə gələcəkdə sözügedən investorların inhisar məqsədinə şərait yarada bilər. Qeyd etdiyimiz

istiqlamətdən neft sənayesinin klassik misal kimi göstərilməsi mümkündür. Neft konsorsiumunun əməkdaşlarından heç biri indiyədək neft istehsalı təşkilatlarının inşası və ya yenidən formalaşdırılması barəsində öz niyyətlərini biruzə verməmişdir. Respublikamızın iqtisadiyyatının neft sənayesində inhisar məqsədlərinə yol verilməməsi üçün ancaq respublikamızın milli istehsalat sektorunun bərpa edilməsi mütləqdir. Neft mənfəətlərinin böyük qisminin bu istiqamətə meylləndirilməsi məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

İxracə meylli sənaye sektorlarının daimi tərəqqi və yüksəlişinə zəmanət vermək məqsədilə neft mənfəətlərinin prioritet təşkilatlar arasında müsabiqə əsasında bölüşdürülməsi çox mühüm məsələdir (Atakişiyev Müşfiq, 2014).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının qabaqcıl qollarından biri də qaz sektorudur. Olduqca aşağı maliyyətlı və təmiz yanacaq forması olduğu üçün Azərbaycanda istilik-energetika şəbəkəsinin yaradılmasında başlıca yeri məhz qaz sənayesi tutur. Respublikamız çox iri təbii qaz quyuları ilə zəngindir. Həmin quyuların içində ən nəhəngi 1999-cu ildə dənizdə kəşf edilmiş Şahdəniz quyusudur. Onun resursu, xarici ekspertlərin fikrinə görə, 1.4 mlrd ton neft vahidinə bərabərdir. Ümumilikdə götürsək, ölkəmizdə təbii qaz yataqları 1.0-1.1 trilyon kub/m miqdarına çatdığı faktı aşkarlanmışdır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının gələcək stabil və davamlı tərəqqisi üçün qaz sektorunun yenidən formalaşması və kəşf olunan qyuların istifadəsinə başlamaq çox mühüm məsələdir. Bu proseslər üçün vacib olan vəsaiti Neft Fondunun qazancları hesabına etmək mümkündür. Gələcəkdə sözügedən qazın beynəlxald bazara çıxarılmasından əldə olunan gəlir hesabına ölkənin maliyyə büdcəsinin sabit templə yüksəlişində öz əsaslı və pozitiv təsirini nümayiş etdirəcəkdir. Belə ki, hazırda Avropa birliyinin tərkibində olan 15 dövlətin bazarlarında qaza olan ehtiyac 223 mln ton neft vahidinə bərabərdir.

Milli iqtisadiyyatın tərəqqisi olduqca qarşılıq və çətin elementlərdən təşkil olunmuş vəzifələrin öhtəsindən gəlinməsinə sistemli yaxınlaşmaları və bu prosedurlarda işlək, təsirli, məhsuldar proseslərin tətbiq olunmasını əsas şərtlər sırasına daxil edir. Dövlət ancaq siyasi və iqtisadi üstünlükləri

müəyyənləşdirməklə milli iqtisadiyyatın davamlı tərəqqisinə təminat verə bilməz. Sözügedən fəaliyyət sahəsində ardıcillıq prinsipi daim izlənməli, milli iqtisadiyyatın milli istəkləri daxilində dayanıqlı tərəqqisinə konseptual yaxınlaşma təmin edilməli, üstün əməliyyat yönləri təyin olunmalı və onların həyata keçirilməsinin əlverişli mexanizmlərini yaradılmalıdır.

NƏTİCƏ

Respublikamızın neft strategiyasının ölkənin sosial iqtisadi tərəqqisindəki rolunun sistemli formada araşdırılmasına əsasən magistr dissertasiyasında bir çox nəticələr əldə olunmuş və təkliflər irəli sürülmüşdür. Bunları aşağıda göstərilə formada qruplaşdırıla bilərik:

1. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yenidən qazanıldıqdan sonra neft-qaz gəlirlərinin xalın milli sərvəti olmasının bütünlükdə təmin edilməsi, onlardan milli dövlət xeyirləri yönündən hərtərəfli yararlanma üçün həqiqi səmərəli vəziyyətin formalaşması neft-qaz sahəsinin tərəqqisinə güclü təkan göstərmişdir. Bu tərəqqiyə, eləcə də yeni geosiyasi vəziyyətdə Azərbaycanın Xəzər sahəsində keçən əsrin axırını onilliyində tapılmış böyük karbohidrogen quyularının beynəlxalq əməkdaşlıq dairəsində işlənməsinin əhatəli hərəkətə daxil olunması da vacib təməl yaratmışdır.

Bütün bu həqiqətlər əsasında Heydər Əliyevin idarəçiliyi ilə Azərbaycanın milli neft strategiyası yaranmışdır. Sözügedən strategiya hələ «Əsrin müqaviləsi» dövründən başlamış, və onun sayəsində xeyli sayda beynəlxalq neft müavilələri imzalanmışdır. Bundan başqa sözügedən strategiya hesabına ölkəmizə iri miqyaslı investisiya əlb olunması ilə istehsalatın çoxalmasını genişləndirilərək yanacaq-enerji təbii tərkibi inkişaf etdirilmiş, transmilli neft-qaz ixrac boru xətləri tikilmiş, sosial-iqtisadi tərəqqiyə əlavə həvəslər gətirən dövlət neft fondu formalaşdırılmışdır.

2. Respublikamız üçün neft strategiyası:

- İqtisadiyyatın başqa sahələrinin qurulması və tərəqqisinə zəmanət vermək, gələcək dövrlərdə dövlət büdcəsi məsrəflərinin neft fonduna bağlılığını aradan götürmək üçün vasitəsidir.

- Xalqımızın hazırkı və gələcək nəsillərinin əminamanlığını təmin etmək üçün öməkçidir.

- respublikamızın bu günü və gələcəyi üçün prioritet xüsusiyyətli sosial – iqtisadi prosesləri həyata keçirmə, yeni iş imkanları, ümumilikdə, xalqımızın rifahını daha da artırmaq üçün vasitəsidir.

- bunlardan daha önəmlisi isə o Azərbaycanın suverenliyini, iqtisadi mühafizəsini gücləndirmək üçün vasitəsidir.

3. Artıq Respublikamızın neft sazişləri proyektərin reallaşdırılması nəticəsində xeyli miqdarda iqtisadi ayırıcılar əldə olunmuşdur. Bəzi statistik nəticələrə görə Dövlət Neft Fonduna 81 milyard manatdan çox pul vəsaiti daxil olub ki, bunun da 51,2 milyardı və ya 63,2 faizi artıq xərclənmişdir.
4. Ölkə üzrə neft isehsalı sahəsində beynəlxalq normativlərə cavab olan texnika və texnologiyaların tətbiq olunmasında, sözügedən sənaye sferası öncəki illərə görə xeyli yüksəldilmişdir. Ancaq ölkə iqtisadiyyatının bir sənaye sektorunda istiqamətləndirməklə, iqtisadi tərəqqiyə heç vaxt çatmaq mümkün deyildir. Buna səbəb kimi dünyada heç bir təbii resursun daimi olmadığını bildiyimiz kimi, neft məhsulu da günün birində tükənəcəyi nəzərə alınmalı olan təbii sərvətdir. Bundan əlavə bu vəziyyət əgər belə davam olunarsa milli iqtisadiyyatın sözügedən sahəyə bağlılığı ortaya çıxacaqdır və bu isə gələcək fəaliyyətlərdə çox nəhəng həll edilməyən məsələlərə səbəb olacaqdır. Bu prosesə mane olmaq üçün milli iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətli tərəqqisinə qayğıni xeyli çoxaltmalı və neft sahəsindən asılılığı minimuma salınmalıdır.
5. Ölkəmizdə izlənen neft strategiyası ancaq makroiqtisadi stabilliyin nəzərdə saxlanılmasını yox, həmçinin iqtisadi inkişafı daim yuxarı təbəqələrə daşıyan amilə çevrilməsini də öz əhatəsi dairəsinə almalıdır. Neft sənayesinin tərəqqi anlayışına əsaslanan ümumdünya dövlətlərin bu sahədə olan çoxillik təcrübəsi sübut edir ki, neft gəlirlərinin sərf olunması ancaq iqtisadi artım üçün deyil həmçinin ölkənin kölgədə qalmış digər sahələrini də yüksəltməyi öz qarşısına vəzifə kimi qoymalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Azərbaycan dilində

1. «Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı» jurnalı, Bakı 1997
2. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli, 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
3. Abdullayev A.A. Azərbaycan milli iqtisadiyyatında investisiya fəaliyyətinin strategiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, 2012
4. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı. 2000.
5. Arif Şəkərəliyev. Qoşqar Şəkərəliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Reallıqlar və perspektivlər. 2015
6. Atakişiyev Müşfiq. Azərbaycanın neft strategiyasının milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu. Məqalə. “Vergi jurnalı” 5(119)/2014 89
7. Atakişiyev Müşfiq. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2015
9. Azərbaycan Respublikası yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015- ci illər) üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 14 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
10. Azərbaycan rəqəmlərdə 2013. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2014
11. Azərbaycan üzrə Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyası: 2011-2014. Dünya Bankı
12. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2014.
13. Ə.Ş İmanov . “ Biznesin investisiya strategiyası” Bakı – 2014
14. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr. baxışlar. Bakı. 2002.
15. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti». Bakı.»İqtisad Universiteti» nəşriyyatı. 2002.

- 16.Əliyev A.Y., Mirzəyev B.S. «İnvestisiya qoyuluşunun əsaslandırılmasında iqtisadi təhlil», Bakı, «Çənlibel», 2000-ci il.
- 17.Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, s.478.
- 18.Əliyev N.C., Daşdəmirov M.Ə, Mirzəyev V.S. İnvestisiya layihələrinin təhlili. Bakı, 2003, 182 s.
- 19.Əliyev Natiq Ağaəmi oğlu. Azərbaycan neft-qaz sənayesi kompleksinin perspektiv inkişafının idarə edilməsi problemləri
- 20.Əliyev T.N., Babayev M.T. Neft-qazçıxarma sənayesini müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı: Azərneşr, 2003, 264 s.
- 21.Əliyeva R.Ə.. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. (Dərs vəsaiti) Bakı 2012.
- 22.Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı: Elm, 2001, 186 s.
- 23.Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii-qaz potensialı. Bakı. Elm. 2001.
- 24.Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı: Elm, 2000, 257 s
- 25.Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı: Elm, 2002. 472 s.
- 26.Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
- 27.Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, 512 s.
- 28.Hacızadə E.M., Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. Bakı. Elm. 2000.
- 29.Hacızadə E.M., T.Ə.Paşayev. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri (monoqrafiya) Azərbaycan dilində. Bakı. «Elm» 2000. 200 səh.
- 30.Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005.
- 31.Həsənov R.T., İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika ADİU ,2010 il 292 s.

32. Hüseynov T. Azərbaycanca investisiyalar: gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq- Bakı: Elm, 2009 s. 99-100
33. Hüseynov T.Ə. Sənaye iqtisadiyyatı. Dərslük. 2000.
34. Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun (15 yanvar 1992 –ci il, 57 sayılı).
35. İ.H.Əliyev. “Əsrin müqaviləsi- 20” və “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə “Cənub” qaz dəhlizi (CQD) təməlinin qoyulması üzrə memorandum – 20 sentyabr 2014.
36. Kazımlı X.H. Xalqın böyük xilaskarı. Bakı. 2001.
37. Mustəqil Azərbaycan - 20. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: “9 №- li kiçik müəssisə” 2011, 640 s.
38. Nazim Rza İsrəfilov. Neft. Qlobal münaqişələr mənbəyi.
39. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
40. Osman Nuri Aras, Elçin Süleyman, Azərbaycan İqtisadiyyatı, Bakı, 2010
41. Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S. Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı: Elm, 2011, 224 s.
42. Səmədzadə Z.. “Böyük iqtisadi ensiklopediya” B., 2012.
43. Statistika üzrə əsas metodoloji göstəricilər, II hissə, Bakı, 2003, s.65

Rus dilində

44. «Экономика нефтяной и газовой промышленности». М.: 1983.
45. Азизова М.А., Мамедова С.Б. Методы оценки экономической эффективности инвестиционных проектов их анализ.
46. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 798 с.
47. Ахинов Г.А., Жильцов Е.Н. Экономика общественного сектора: учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2008, 345 с.
48. Бизнес-план инвестиционного проекта: отечественный и зарубежный опыт./ Под ред. В.М. Попова. М.: Финансы и статистика, 2003, 432 с.

49. Богатин Ю.В., Швандер В.А., «Инвестиционный Москва, 2001, с. 142-143;
50. Буш Джеймс, Джонстон Даниел. Управление финансами в международной нефтяной компании. М.: ЗАО «Олим-Бизнес», 2003, 432 с.40.
51. Буш Джеймс, Джонстон Даниел. Управление финансами в международной нефтяной компании. М.: ЗАО «Олим-Бизнес», 2003, 432 с.
52. Виленский П.Л., Лившин В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. – М.: Дело, 2002.
53. Гейбуллаев Г.Р., Мамедова С.Б. Управление инвестиционными проектами и их методологические основы в условиях рынка.
54. Инвестиции : учебник для вузов / под ред. Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевой. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. – 543 с.
55. Камаев В.Д., «Экономическая теория», Москва, 2002
56. Козырев В.М. Основы современной экономики. М.: Финансы и статистика, 2000, 367 с
57. Ложникова А.Б. Инвестиционные механизмы в реальной экономике, Москва 2001
58. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку. 1994.
59. Рыбалкин А.. Международные экономические отношения. М.2008.
60. Черкесов В.Е. «Международный инвестиции», Москва 2003
61. Шарп А. Инвестиции, Москва 2003
62. www.economy.gov.az - Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi
63. www.mie.gov.az - Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi.
64. www.azerenerji.com - «Azərenerji» ASC.
65. www.socar.gov.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
66. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

67. www.oilfund.az - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
68. www.elshanhajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı
69. www.iea.org - Beynəlxalq Enerji Agentliyi.
70. www.socar.com – ARDNŞ
71. <https://www.stat.gov.az/source/construction/>

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1: İnvestisiya laqlarının mərhələləri.....	10
Şəkil 2: İnvestisiya mühiti.....	11
Şəkil 3: Dünya Bankı tərəfindən investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi sistemi.....	12
Şəkil 4: İnvesttsiya fəaliyyətinin komponentləri.....	22
Şəkil 5: Xarici investisiyaların təsnifatı.....	31
Şəkil 6: Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və qeyri-neft sektorlarına yönəldilən birbaşa xarici investisiyaların dinamikası. mln.ABŞ dolları.....	46
Şəkil 7: Qeyri-neft sektoruna BXİ-nin illər üzrə dinamikası (mln.ABŞ dolları) və onun qeyri-neft ÜDM-nə nisbəti(faizlə).....	47
Şəkil 8: 2000-2017 – ci illər dövründə Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna axan BXİ-nin ölkələri.....	48

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1: İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı (əsas qiymətlərlə), cari qiymətlərlə, milyon manat.....	35
Cədvəl 2: Neft hasilatı.....	37
Cədvəl 3: Qaz hasilatı.....	37
Cədvəl 4: SOCAR üzrə neft hasilatı.....	38
Cədvəl 5: SOCAR üzrə qaz hasilatı.....	38
Cədvəl 6: Enerji məhsullarının ixracı (natura ifadəsində).....	39
Cədvəl 7: Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları...40	
Cədvəl 8: Xarici investisiyaların neft yataqları üzrə bölgüsü və onların istehsalın həcmində yeri (mln ABŞ dolları ilə).....	52

Summary

The relevance of the research: Oil and gas reserves have been the main dominant military and diplomatic force in the global strategic management, the center of political and economic policy, and an important factor of national power, from the revival of oil civilization to this day.

Purpose and Objectives of the Study: The main purpose of the research is to determine the ways to make scientifically sound suggestions and further evidence of the impact of oil and gas policy on the country's socio-economic progress.

Research Methods: Comparative analysis and summarization, systemic and systemic functional, analysis and synthesis, induction and deduction, and so on to achieve the goals set in the research process.

Research Information Database: During the writing of the dissertation, scientific works on the subject have been reviewed, and scientific articles, books and Internet resources have been used.

Research Restrictions: The presence of sources in the foreign language and the covering of many sources have been the main constraints of the research.

The results of the research: The oil strategy followed in our country should not only focus on macroeconomic stability, but also turn the economic development into an upward-looking environment. The longstanding experience of the world countries based on the progress of the oil industry proves that the use of oil revenues should not only increase the economic growth, but also increase the other areas of the country's shade.

Scientific-practical significance of the results: Using the most up-to-date research and approach methods, the oil factor in the national economy, the creation of a state-of-the-art oil industry and the development of the oil industry have been explained.

Key words: oil strategy, foreign investment, investment policy